

איסטנבול, יוני 1944: ההצעה המסתורית שקיבל מנחם בדר ומה שסבב לה

טוביה פרילינג

מאמר זה סוקר את הרקע למערכה מרכזית אחת בתוך המחזה רבי-המערכות של הצעת הכופר, הידועה בשמה הטעון 'סחורה תחת דם' 'Waren fur blut', 'Blut gegen waren' או 'פרשת יואל ברנד', על שמו של בלדרה.¹ המערכה שבה מדובר היא הצעה שקיבל מנחם בדר לניהול משא ומתן ישיר בין נציגי היישוב באיסטנבול לבין הנאצים. בדר היה אחד מבכירי השליחים של היישוב במשלחת ההצלה באיסטנבול, וההצעה הונחה לפניו ב־10 ביוני 1944, שעת שיא במגעים המדיניים סביב 'פרשת יואל ברנד'.

המאמר בא לשפוך אור חדש על הסוגיות הבאות:

- א. האם בן-גוריון התנגד או לא התנגד לשליחותו של מנחם בדר.
- ב. התגבשותו של 'הסכם ביניים' שני – כעוד אמצעי להרוויח זמן. פירושו של 'הסכם ביניים' יתחוויר בהמשך.
- ג. נסיונות הצלה נוספים – חשאיים – שנעשו במקביל למהלך ברנד וברד, אשר נועדו אף הם להביא לפריצת דרך במגעים עם נאצים, ושעלו על הפרק בעיצומה של ההמתנה הדרוכה לתשובת המעצמות בעניין ברנד – כולם ביטוי לאווירה של תעוזה בחיפוש אחר פריצות דרך מקוריות בהצלה.
- ד. היערכות היישוב והג'וינט – על אף כל ההבדלים האידיאולוגיים וחילוקי הדעות המבצעיים ביניהם – למהלך עצמאי ומרחיק לכת להצלת יהודי הונגריה, מהלך

1. על גיורגי-גרוס: תזכיר 'מדברי יואל', תיעוד כרונולוגי כללי [להלן: תכ"כ], 11.6.1944, ארכיון בן-גוריון, המכון למורשת בן-גוריון [להלן: אב"ג]; פרוטוקולים של הנהלת הסוכנות [להלן: הנה"ס], 14.6.1944, ארכיון ציוני מרכזי [להלן: אצ"מ]. ניתוח מפורט של דמותו של גרוס וטיב שליחותו ראה במכתבו של קונסול ארצות-הברית בקושטא למשרד החוץ שלו, 13.6.1944, USA National Archives, 862/20200/6-1344 [להלן: NA]. על שליחותיו של גרוס ראה עדותו במשפט גרינואלד-קסטנר, ש' רוזנפלד, תיק פלילי 124: משפט גרינואלד-קסטנר, תל-אביב 1955, עמ' 81-84; ובהרחבה: י' באואר, 'שליחותו של ברנד', ילקוט מורשת, כו (חשוון תשל"ט), עמ' 25, 49-52; בלה ואגו, 'פעולות המודיעין בצד שליחותו של יואל בראנד', בתוך: יד ושם: קובץ מחקרים בפרשיות השואה והגבורה, י (תשל"ה), עמ' 82 ואילך. על יואל ברנד דאה: י' באואר, 'שליחותו של ברנד', ילקוט מורשת, כו; הנ"ל, 'שליחותו של יואל בראנד', השואה – היבטים היסטוריים, תל-אביב 1982.

- שגם הבריטים וגם האמריקנים במזרח התיכון הוכנסו בסודו.
- ה. ההערכה שאפשרות השליחות של בדר לבודפשט או לברלין הוסרה בעיקר בגלל המשמעויות מרחיקות הלכת שהוענקו להצהרתו של האדמירל הורטי, שליטה של הונגריה באותה עת.
- ו. המשמעויות ההיסטוריוגרפיות והמתודולוגיות של הפרשייה הזו, בחינת Test Case' להבנת תהליך קבלת ההחלטות, איתור גופי ההכרעה המרכזיים ביישוב, להגדרת ערכו של תיעוד פרוטוקולי ואחר של גופי המנהל וההנהגה המרכזיים באותה עת ביישוב, ללימוד הסיכויים והסיכונים הטמונים למחקר בהתמודדות עם פרשיות חשאיות כגון זו מתולדות היישוב.
- האור החדש הנורה על פרשיות אלה יונק מתיעוד מודיעיני יישובי, שהשימוש בו רק בחיתוליו, ומתיעוד מודיעיני אמריקני, מן הארכיון הלאומי בושינגטון.²

סיפור המסגרת: שליחותם של יואל ברנד ואנדרי גיורגי

קודם שנשקע בתיאור פרשת בדר ובניתוחה, נציג בקצרה את הרקע ההכרחי להבנתה: פרשת ברנד. היא זכתה להארה נרחבת במחקר,³ ונזכיר אפוא רק את עיקרי הדברים:

2. הכוונה בעיקר לתיעוד של האו-אס-אס הנמצא באגף הצבאי בארכיון הלאומי האמריקני, בושינגטון (USA National Archives, Military branch, OSS Archives). עונג לי להודות למר ג'ון טיילור, היועץ הבכיר באגף, בור סוד ומופת בעזרה לחוקרים. זוהי הודמנות להודות גם לפרופ' יהודה באואר ולפרופ' שלמה אהרונסון על הערותיהם המועילות.
3. על-ידי ברנד עצמו: י' ברנד, בשליחות נידונים למוות, תל-אביב תשי"ז; האנזי ויואל ברנד, השטן והנפש, תל-אביב 1960. במחקרים: י' באואר, 'שליחותו של ברנד', ילקוט מורשת, כו; הנ"ל, 'שליחותו של יואל בראנד', בתוך: השואה – היבטים היסטוריים; בלה ואגו, 'פעולות המודיעין בצד שליחותו של יואל בראנד', עמ' 81-93; הנ"ל, 'ממשלת בריטניה וגורל יהודי הונגריה בתקופת השואה', בתוך: י' גוטמן (עורך), נסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה, ירושלים תשל"ו, עמ' 168-183; ד' הדר, 'יחס המעצמות לשליחות יואל ברנד', מולד (סדרה חדשה), ד, 19-20 (אייר-סיוון תשל"א); ב' וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה, 1939-1945, תל-אביב 1982; מ' קדם, 'פעילותו המדינית של חיים ויצמן בתקופת מלחמת העולם השנייה', עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן M.N. Penkower, *The Jews were Expendable*, Urbana & Chicago 1984; H. Feingold, 'The Roosevelt Administration & the Effort to Save the Jews of Hungary', in: R.L. Braham (ed.), *Hungarian-Jewish Studies*, II, New York 1969, pp. 211-253; R.L. Braham, *The Destruction of Hungarian Jewry*, New York 1963. ולאחרונה – בעיקר יחסה של הנהלת הסוכנות ודרך טיפולה בהצעה: דינה פורת, הנהגה במילכוד: היישוב נוכח השואה, 1942-1945, פרק שמיני: 3. 'סחורה תחת דם'. זכרונות, עדויות וקובצי תעודות: ח' ברלס, הצלה בימי שואה, תל-אביב 1975; מ' בדר, שליחויות עצובות, תל-אביב 1954; א' אבריאל, פתחו שערים, תל-אביב 1976; א"א הירשמן, מסטרומה עד הנה, ירושלים 1947; A. Biss, *A Million Jews to Save: Check*

יוני 1944: ההצעה המסתורית שקיבל מנחם בדר

ב־19 במאי 1944 נחת מטוס בלדרים נאצי באיסטנבול ובין נוסעיו גם יואל ברנד, תעשיין זעיר, פעיל הצלה נועז וחבר בהנהגת החירום של יהודי הונגריה, ואנדרגי גיורגי (Andrea Gyorgy), שכונה ונקרא גם אליאס – אנטל – בנדי גרוס (Alias – Antal – Bandi Grosz/Gross), ו'טריליום' (Trillium), לפי שם הקוד שקבעו לו האמריקנים. גיורגי היה יהודי מומר לקתוליות ודמות ידועה לשמצה: מברית, סוכן משולש ומרובע ומשרתו של כל מי שהיה נכון לשלם יותר עבור שירותיו; בלדר שהעניק משירותיו גם לשליחי הסוכנות והיישוב באיסטנבול והעביר כספים ומכתבים ליהודים בשטחי הכיבוש. כל אחד מהשניים נשא עמו מסר מהגרמנים. ברנד לא ידע באותו שלב מהו המסר שמביא גיורגי-גרוס, או מה בעצם תפקידו.⁴

בואם לאיסטנבול פותח את השלב השני במאמץ להצלת יהודי הונגריה בשנה הרביעית של מלחמת העולם השנייה. שלב זה נמשך חודשיים בדיוק, עד יום ה־19 ביולי 1944, שאז נתפרסמה בעיתוני המערב הצעת הכופר שהביא עמו ברנד. שליחותו של ברנד נכשלה בסופו של דבר ויהודי הונגריה, קיבוץ היהודים הגדול האחרון שנותר באירופה, הובלו בקצב רצחני לאושוויץ, כ־437 אלף עד תום הכיבוש. חלק מאלה שעוד נותרו הובלו ב'צעדת המוות' הידועה לשמצה. השאלה באיזו מידה היה ממש בהצעה שהביא עמו ברנד נותרה פתוחה, למרות ואחרי כל המחקר.⁵

כבר מלכתחילה עלו בקרב שליחי היישוב באיסטנבול מספר שאלות: שאלה אחת היתה כיצד להתייחס להצעת כופר, שנראתה בעיניהם כבר ממבט ראשון מורכבת ואולי גם בלתי־אפשרית. היתה זו הצעת הכופר השלישית שנמסרה למנהיגי היישוב, לאחר הצעות טרנסניסטריה וסלובקיה שהועלו ונדונו בסוף 1942 ובמהלך 1943.⁶ ההצעה כללה כמה יסודות דמיוניים: הנאצים הודיעו כי הם מוכנים לשחרר מיליון יהודים, רובם מהונגריה, תמורת עשרת אלפים משאיות ועוד שורה של סחורות אחרות; הם מוכנים להניח ליהודים אלה לצאת משטחי הכיבוש ובלבד שלא יופנו

to the Final Solution, London 1973; האמת של קסטנר: דין וחשבון של ועדת ההצלה היהודית בכודפסט, 1942–1945, נמסר על־ידי ד"ר ישראל קסטנר, תרגם לעברית בנימין גת רימון, הוצאת האגודה להנצחת זכרו של ד"ר ישראל קסטנר (ללא שנת הוצאה); מרכז ההסברה, היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן: עדויות, ב, ירושלים תשל"ד. וראה עוד: א"ד מורס, והעולם שתק: עת ניספו שישה מיליונים, תל-אביב 1972; ש' רוזנפלד, תיק פלילי 124; ע' אילון, שעת אפס, ירושלים 1980.

4. הופעת השניים באיסטנבול נסקרת בהרחבה בדו"ח סגן קונסול ארצות-הברית שם אל הממונים עליו. Squieres Memo, 17.6.1944, NA, RG 84

5. בהצעה נמסר כי הגסטפו מוכן להמיר מאה יהודים במשאית אחת, ובסך-הכל מיליון יהודים תמורת עשרת אלפים משאיות. עוד תבעו 800 טון קפה, 800 טון תה, מאתיים טון קקאו ושני מיליון חתיכות סבון. הוסבר שם כי הם נכונים להתחייב שישתמשו במשאיות רק בחזית המזרחית, מן הסתם כדי להרגיע את מעצמות המערב, וכי הנאצים מתנים את העסקה בהעברת היהודים לספרד ולפורטוגל ולא לארץ-ישראל.

6. על הצעת הכופר הקשורה ביהודי טרנסניסטריה ראה: ט' פרילינג, 'דוד בן גוריון ושואת יהודי אירופה 1939–1945', עבודה לתואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1990, עמ' 103–112. על פרשת סלובקיה ראה שם, עמ' 113–130.

לארץ-ישראל. זאת, כך נמסר, משום רצונם לכבד הבטחה שנתן היטלר עצמו למופת הגדול, חאג' אמין אל-חוסייני.⁷

שאלה אחרת היתה כיצד להביא את המידע החשוב הזה להנהגת היישוב במהירות ובחשאי, כלומר, ללא ידיעתו של שום גורם נוסף. לאחר שורה של דיונים הוחלט לשלוח ארצה בדחיפות את וניה פומרנץ עם ההצעה, ולשם כך היה צריך לבקש את סיועם של גורמי ביון בריטיים ואמריקניים.⁸

וניה פומרנץ הגיע ארצה ב-24 במאי 1944. בפגישה לילית מיוחדת עם בן-גוריון ושרתוק [להלן: שרת] הוא חשף לפניהם את פרטי השליחות. למחרת הונחה ההצעה לפני ישיבת חירום של הנהלת הסוכנות. זו היתה הראשונה מבין שלוש ישיבות הנהלה מחוץ למניין שהוקדשו בתקופה ההיא לדיון בתכנית. וניה הגדיר את ההצעה כעניין 'חמור מאד וגם פנטאסטי מאד', ובן-גוריון מיצה את עמדתו בכמה משפטים: זהו אכן 'עניין פאנטסטי', ואף על פי כן 'אין להפחית מרצינותו'. ברור כי 'לנאצים מזימה אחת - להשמיד יהודים', אך למרות זאת לא רצוי 'לדבר עכשיו על מזימות שטניות', ואין למצוא מפלט קל מהדילמה ולהיתלות בקלישות הסיכויים להגשים את ההצעה. 'אם יש תקוה של אחד למיליון - עלינו להיאחז בה'.⁹

בדיווחו הציג פומרנץ גם את שלמד מברנד על חלק מן הנפשות הפועלות ועל הגורמים מן הצד הנאצי. מידע זה ישמש אותנו בניסיון להבין מי היו הגורמים שעמדו מאחורי ההצעה שקיבל בדר בהמשך. עוד הדגיש פומרנץ כי הזמן שהקצו שולחיו הנאצים של ברנד לשובו הוא קצר מאוד, וכי הצעה זו הועלתה על דעת הפיקוד העליון של האס-אס ושל המשטר הנאצי.¹⁰ לאחר דיון שנערך תחת רישומו העמוק של הדיווח על ההצעה החליטה ההנהלה לשלוח בדחיפות את משה שרת, חבר הנהלה בכיר ומנהל המחלקה המדינית, לתורכיה; להכניס את צירי בריטניה וארצות-הברית בסוד העניין - ובאמצעותם את משרדי הממשל השונים בלונדון ובארצות-הברית (כי

7. הקשר עם חאג' אמין אל-חוסייני נוצר עוד לפני פרוץ המלחמה. ההבנה הזו הושגה מהיטלר עצמו.

8. בין המוכנסים בסוד השליחות היו לורנס שטיינהרדט, שגריר ארצות-הברית בתורכיה, וכן ארתור ויטול (Whittall) והממונה עליו הקולונל הרולד גיבסון (Gibson). משירותי הביון הבריטיים. אכן ההודעות הועברו בכמה אפיקים. דו"ח שרתוק באנגלית מלונדון, 27.6.1944, עמ' 9 [להלן: דו"ח שרת מלונדון], אצ"מ Z 4/14870. וכן: אצ"מ S 25/1678, לפי מ' גילברט, אושוויץ ובעלות-הברית, תל-אביב 1988, עמ' 194. על תגובתו המסויגת ביותר של גיבסון לתכנית ברנד ראה א' אבריאלי, פתחו שערים, עמ' 142-143. נימוקו העיקרי היה החשש שהדבר ייודע לרוסים, והם יחשדו במערב שהוא מנהל משא ומתן על שלום נפרד. הקשרים עם גיבסון נוצרו כבר בראשית 1943, אז נפגשו עמו אליהו אפשטיין ואליעזר קפלן. על שיגור פומרנץ ראה: PRO, FO 371 W8465 42758, מברק מס' 794.

9. הנה"ס, 25.5.1944, אצ"מ. השווה: ע' אילון, שעת אפס, עמ' 86-87, לפיו לא התקיימה פגישה לילית כזו בין בן-גוריון ושרת לוניה. וניה ('רסקין') המתין על מדרגות ביתו של שרת, סיפר לו את עיקרי הדברים וזה החליט לזמן את ההנהלה. כאמור, תיאור זה אינו נכון.

10. דברי פומרנץ, הנה"ס, 25.5.1944, אצ"מ; א' אבריאלי, פתחו שערים, עמ' 139-142.

יוני 1944: ההצעה המסתורית שקיבל מנחם בדר

השתתפותם היתה תנאי למימוש ההצעה; להודיע על ההצעה לחברי הנהלת הסוכנות בלונדון, לשלבם בפעולה, ולהתחיל במאמצים להשיג את תמיכת בריטניה בהצעה.¹¹ מכאן החלו להתפתח פעולה מדינית חשאית ופעולה מודיעינית ערה לקידום סיכויי ההצלה באמצעות אותה הצעה. המידע הועבר לממשלת בריטניה ולממשל ארצות-הברית, לווייצמן ולשלוחת הנהלה בלונדון, לגחום גולדמן ולאנשי הנהלה בארצות-הברית.¹²

ראשי היישוב קיוו שהמעצמות, גם אם לא יתמכו בהצעה, לפחות ישתפו פעולה בניצולה כדי להרוויח זמן, שהרי הצבא הסובייטי התקדם ממזרח, והכל הניחו כי פתיחת חזית נוספת ממערב היא רק שאלה של זמן. מכל אלה ברור היה כי הולכים וגוברים הסיכויים שסוף המלחמה קרב, ואולי משא ומתן עם הנאצים, או מראית עין של משא ומתן, עשויים לסייע להציל יהודים.¹³

11. החלטות הנהלת הסוכנות, הנה"ס, 25.5.1944, אצ"מ. נקודת המחלוקת העיקרית שהתגלעה בהנהלה באותו שלב – ואשר ליוותה בעצם את הפרשה הזו לכל אורכה – נסבה על השאלה האם להכניס גם את הבריטים בסוד העניין. נושא המחלוקת בהנהלה וסוכנה היה יצחק גרינבוים, ממלא מקום קבוע של בן-גוריון כיו"ר הנהלת הסוכנות, ויו"ר ועד ההצלה, גוף שהבנת תפקידו מחייבת דיון נפרד. כך או כך, מחלוקת זו היתה תלושה מן העובדות, שכן שירותי הביון הבריטיים – וגם האמריקניים – כבר ידעו על התכנית מכמה מקורות: מקורותיהם העצמיים באיסטנבול והשליחים באיסטנבול. הם כבר התלבטו בשאלה והחליטו כי ממילא לא ניתן יהיה להסתיר אותה מפני הבריטים, הן מפני שגדול הסיכוי שהדבר ייודע להם ממקורות אחרים – ואפילו הם לא שיערו עד כמה צדקו – והן משום שלבריטים, גם בדרג המודיעיני הצבאי והמדיני, יועד תפקיד מרכזי בפרשה. כשותפים בכוח הם יהיו חייבים לדעת עליה. על הוויכוח הדומה בין השליחים בקושטא ראה מ' בדר, שליחויות עצובות, עמ' 103. בדר התנגד מחשש שבדרך זו תחוסל ההצעה באֵבָה, ואילו שאר השליחים שהיו מעורבים בכך הבינו כי בעצם אין ברירה אלא לגלות. שני טעמים מִיִּדִים חייבו זאת: ארגון צאתו של וניה בהקדם האפשרי, והעברת המידע לירושלים באפיקים מיוחדים. ראה גם ח' ברלס, הצלה בימי שואה, עמ' 113; מברק השגריר הבריטי, PRO, FO 371 W8465 42758, מברק מס' 794; וכן ברלס ל'חברים' בבודפשט, על העברת כל המידע לבריטים ולאמריקנים, התכתבות, 5.7.1944, אב"ג.
12. סיכום דברי פומרנץ בהנהלת הסוכנות ב-25.5.1944 הועבר אל וייצמן באמצעות רנדל (Randall). ראה רנדל לווייצמן, 5.6.1944, ארכיון וייצמן; וכן ג'ורג' הול (Hall) לווייצמן באותו יום, שם, ווייצמן לאידן, 6.6.1944, שם; בן-גוריון בהנה"ס, 4.6.1944, אצ"מ; הול לווייצמן, 5.6.1944, שם; ראה גם: מ' קדם, 'פעילותו המדינית של חיים וייצמן בתקופת מלחמת העולם השנייה', עמ' 256; ב' וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה, עמ' 206-207, 209; ד' הדר, 'יחס המעצמות לשליחות יואל ברנד', עמ' 117; י' באואר, 'שליחותו של ברנד', ילקוט מורשת, כו, עמ' 42-45.
13. הרצון להרוויח זמן כדרך של גלגול המשא ומתן עלה בצורות שונות לכל אורכה של הפרשה, וברור זה דיברו גם בהקשרים אחרים. המשחק נגד הזמן היה סוד גלוי בכל החוגים שעסקו בפעולות חשאיות ואשר ידעו היטב את המגמה הכוללת בהתפתחות המלחמה.

הסכם הביניים א'

התורכים עיכבו את בואו של הנציג הבכיר של היישוב לאיסטנבול.¹⁴ תוך המתנה לבואו התגבש רעיון חדש, כפי הנראה של מנחם בדר: לנסח מכתב תשובה, כעין 'הסכם ביניים' להצעה הנאצית, שברנד ייקח עמו לבודפשט. בכך התכוונו השליחים להשיג כמה מטרות: לתת בידי ברנד מסמך כלשהו שיחזק את אמינותו ואת דבריו על כך שההצעה הנאצית זוכה לבדיקה רצינית; להציל אותו עצמו מפני חיסול בשל כשלון שליחותו; להרוויח זמן, ובכך אולי להפסיק או לדחות את הגירושים, שנמשכו כל אותו זמן בקצב רצחני. ברנד השתתף בניסוח ההסכם, אך לא הסכים להביא אותו בעצמו לבודפשט.¹⁵ ההסכם נחתם ב־29 במאי ולמחרת בלילה נשלח באמצעות בלדר לד"ר קסטנר, סגן יו"ר ועד ההצלה בבודפשט. מהלך זה היה נועז מאוד והיה גם עשיר דמיון, שכן לא היה בידי השליחים כל ביטחון שניתן יהיה להשיג את הסכמת המעצמות לעניין, וגם לא היה כיסוי כלשהו לכספי הכופר העצומים שהם התחייבו לשלם.¹⁶ זמן קצר אחר־כך עשו בדר ועמיתיו שימוש חוזר בדפוס פעולה זה, במה שאנו מכנים 'הסכם ביניים ב'.

14. הסיבה היתה סירובם של התורכים. הם סירבו לתת לשרת או לכל נציג בכיר אחר מן היישוב לבוא, ולסבך, אולי, את תורכיה בפרשת ריגול או הצלה, שפירושה למצער הגירה מקיפה אל או דרך שטחה, או כל דבר אחר שפעילות זו עלולה להוליד. לגבי דידה של תורכיה, הטוב ביותר היה קיומו של סטטוס קוו, שהמלחמה תיגמר מבלי שהיא תיגרר ותסתבך בפרשייה כזו או אחרת. תרמו לעמדה זו גורמים גיאופוליטיים שונים וגם הזכרונות המרים של נוראות מלחמת העולם הראשונה. כברת דרך השיקום שעברו התורכים עד אותה עת היתה בשבילים סיבה מספקת לא להסתכן במה שעלול להתברר כהימור על הצד הלא נכון וכסיכון של כל מה ששוקם עד אז. ואכן, עד אותה שעה הצליחה תורכיה לשבת – הגם שמתוך אי־נחת מסוימת – על הגדר.

15. הסכם הביניים: '1. הגירוש יפסק מיד עבור תמורה של אלף אלפים [1,000,000] נתנים [פרנקים שווייצריים, על שמו של נתן שוואלב, נציג 'החלוץ' בשווייץ] שישולמו בכל חודש. 2. העליה לארץ של אנשים שנבחרו על ידינו תורשה עבור תמורה של ארבע מאות סטיפנים [דולרים, על שמו של סטיפן ויין] עבור כל טרנספורט של אלף נפשות (400 דולר לעולה). 3. היציאה לעבר הים, למחנות זמניים בארצות נייטרליות (כמו ספרד), תורשה עבור תמורה של אלף אלפים סטיפנים עבור טרנספורט של עשרת אלפים נפשות. 4. תורשה אספקה של מזון, הלבשה, הנעלה, ורפואות למחנות ולגטאות. תמורת כל רכבת עם סחורות שתועבר למחנות ולגטאות, יקבל השותף רכבת אחרת. 5. עד להחלטה והסכם סופי בנקודה 2 של פרטיכל זה יהיה מר יואל ברנד מיופה כוח בשם מולדת לפעול ולהכנס להתחייבויות ברוח של פרטיכל זה'. האם ההצעה הועברה לאישורה של ירושלים קודם שנשלחה לבודפשט? בתיעוד שעמד לפנינו לא מצאנו אישור לכך, אך יש אישור שהיא נשלחה. 29.5.1944, אצ"מ S 26/1251. ע' אילון, שעת אפס, עמ' 131–132, מציין כי מברק כזה הגיע מברלס ['שטיינר'] אל שרת, וכי הוא אף ניסה להביאו בפני בן־גוריון. על המשך היערכות השליחים למקרה שההצעה תתקבל ראה הנה"ס, 4.6.1944, אצ"מ.

16. על שיגור ההסכם: ברלס ל'חברים' בבודפשט, התכתבות, 5.7.1944, אב"ג. כן ראה מ' בדר, שליחויות עצובות, עמ' 104–105; מ' ברנד, בשליחות נידונים למוות, עמ' 124–125; א' אבראל, פתחו שערים, עמ' 144–145; בדר לפומרנץ ב־10.6.1944, ארכיון מורשת, גבעת־חביבה, DI,1720, על־פי י' באואר, 'שליחותו של ברנד', ילקוט מורשת, כו,

המלכודת

ב־31 במאי הודיעו התורכים על החלטתם לגרש את ברנד ואת גיורגי. כעבור זמן־מה חזרו בהם ואמרו שהם מוכנים לאפשר לשניים לבחור בין גירוש לבולגריה בדרך להונגריה לבין גירוש לסוריה. כך ניתנה ארכה. ברנד התלבט וגם בקרב השליחים לא היתה אחדות דעים.¹⁷ בסופו של דבר החליט ברנד לצאת לארץ ולא להונגריה. הוא חש שגירושו להונגריה יפגע בדימוי שרקם באוזניו אייכמן, בשיחות עמו, של היהדות העולמית הכל־יכולה, ובכך ייסתם הגולל על השליחות ועל השארית שנותרה לפליטה באירופה. החלטתו חוזקה מכוח הבטחה של שני אנשי מודיעין בריטים בכירים לשניים מבכירי השליחים – זאב שינד ואהוד אבריאל – שהם נכונים לאפשר לו לנסוע לירושלים ולהיפגש עם ראשי היישוב. אחר־כך יוכל לשוב לתורכיה וממנה להונגריה. בכירי השליחים – אבריאל, שינד, חיים ברלס, ואחרים – המשיכו לחשוש כי הבריטים, למרות כל ההבטחות, טומנים להם מלכודת: ברנד ייעצר, השליחות תושל, וכך תוסר מעל מעצמות המערב אימת מיליון היהודים העתידיים, במקרה של הצלה, להציף את מערב אירופה ו/או את ארץ־ישראל. על כן הציעו השליחים לבריטים כי ברנד ייפגש עם שרת בעיר חֶלֶב אשר על גבול סוריה–תורכיה; הבריטים הסכימו. אישור דומה קיבל שרת גם מהמוזכיר הכללי של ממשלת המנדט בירושלים ומראש שירות המודיעין הצבאי באזור.¹⁸

ב־4 ביוני 1944 דיווח שרת להנהלה על האפשרות החדשה שהועלתה, לפגוש את ברנד בחֶלֶב.¹⁹ ואכן, ברנד יצא ברכבת לחֶלֶב בלויית אהוד אבריאל. לפני הנסיעה ובמהלכה התעורר מחדש החשש שמא מאחורי ההסכמה של הבריטים לפגישה בחֶלֶב

- עמ' 38. לפי סברה אחרת, של החוקר לורנס רוז, ההסכם הגיע לבודפשט רק ב־7 ביולי. להערכתו זהו הסכם ביניים ב', שהוברק לווינה ב־30 ביוני, וראה להלן.
17. לברנד ולגרס לא היו בעצם ויזות. פקידים תורכים הסכימו להכניס אותם תמורת שוחד והבטחה שהוויזות ורשיונות השהייה יסודרו בידי מחמט ביי, יו"ר 'אנטאליה', חברה הונגרית ששימשה מסווה לפעולות הביון ההונגרי בקושטא. לפי 'באואר', שליחותו של יואל בראנד', השואה – היבטים היסטוריים, עמ' 186. העניין הסתבך משעה שגם שרת הבריק לשליחים הנחיה מפורשת להמשיך ולהחזיק בברנד ולמנוע ממנו להגיע ארצה. הוא חשש שמא הבריטים יעצרו את ברנד בתואנה כי בשובו להונגריה הוא עלול למסור מידע מודיעיני על אשר ראה במרחב. דו"ח שרת מלונדון, 27.6.1944, אצ"מ Z 4/14870. על ההתלבטות של ברנד עצמו קיימות מספר גרסאות שונות שלו. הן פוזרות בזכרונותיו ובדו"חות ובעדויות שמסר. על התלבטות השליחים ראה: מ' בדר, שליחויות עצובות, עמ' 105; מכתבי בדר לפומרנץ, 27.5.1944 ו־10.6.1944, לפי 'באואר', שליחותו של ברנד', ילקוט מורשת, כו, עמ' 38–39.
18. א' אבריאל, פתחו שערים, עמ' 145; עדות אבריאל וברד במשפט קסטנר, ש' רוזנפלד, תיק פלילי, עמ' 55, 62–64, שם סיפר כי ניסה להשיג ערבות נוספת לשובו של ברנד מהנספח הצבאי האמריקני בקושטא, אשר נתן לו מכתב המלצה אל השלטונות הצבאיים בחֶלֶב. על חישוביו של המודיעין הבריטי ראה בלה ואגו, 'פעולות המודיעין בצד שליחותו של יואל בראנד', עמ' 81; הנה"ס, 14.6.1944, אצ"מ. 'באואר' מציין בהקשר זה כי הבריטים באיסטנבול, אנשי ה־SIME אפשרו זאת בניגוד לעמדתה של לונדון.
19. הנה"ס, 4.6.1944, אצ"מ.

מסתתרת כוונה ללכוד את ברנד ולקטוע את השליחות באֶפֶה. ברנד אכן הגיע לחֶלֶב, אך נעצר מִיָּד בידי שירותי הביון הבריטיים.²⁰ שרת יצא לחֶלֶב, מצויד בהבטחות טריות מהנציב העליון ומראש שירותי המודיעין באזור שיותר לו להיפגש עם ברנד. רק ב־10 ביוני הצליח ראובן זסלני, גם הוא איש המחלקה המדינית ומבכירי אנשי הביון של היישוב, שהגיע יחד עם שרת לחֶלֶב, לארגן בכל זאת את הפגישה בין שרת לברנד. כל זה ומה שבא אחר־כך הוכיחו כי חוגים בשירותי המודיעין הבריטיים, שסברו כי להצעה עלולות להיות השלכות שיפגעו באינטרסים בריטיים, הצליחו בסופו של דבר לטמון מלכודת לשליחים ולהנהלת הסוכנות.²¹

ווישינגטון ולונדון: כיצד לא להסתבך בפרשה

בינתיים הועבר המידע על תכנית ברנד ללונדון ולארצות־הברית ובסוף מאי החלו רשויות הממשל בלונדון לדון במשמעויותיה של ההצעה לגבי בריטניה ושאר המעצמות, ולגבי ניהול המלחמה.²² תגובה טיפוסית היתה שההצעה היא 'דמיונית', 'תחבולה במסגרת הלוחמה הפוליטית של הגרמנים'; שהרי ברור להם – כך נכתב באחת מחוות הדעת שהוכנו – שאין כמעט כל אפשרות להעביר מיליון יהודים ממזרח אירופה דרך צרפת לספרד ולפורטוגל מבלי להפריע לניהול המלחמה בחזית המערבית. הדבר יכביד על יחסי בריטניה עם שתי ארצות היעד, ישבש את מצב האספקה בספרד ובפורטוגל ויחייב להקצות להעברת הפליטים אניות, החיוניות לניהול המלחמה ולהורמת האספקה בים התיכון ובאוקיינוס האטלנטי. עוד הוערך שם שאם מספר כזה של יהודים יובאו למזרח התיכון, יתחוללו בו מהומות ובריטניה תיאלץ לרתק כוחות לאזורים אלה במקום לשלחם למלחמה. הוטל גם ספק באפשרות לגייס את מספר המשאיות הנקוב בהצעה בלי לפגוע באופן תמור ביותר בצורכי

20. " ברנד, בשליחות נידונים למוות, עמ' 129–132; מ' בדר, שליחויות עצובות, עמ' 105, 145; ש' רוזנפלד, תיק פלילי, עמ' 55–65; א' אבריאל, פתחו שערים, עמ' 146–147; הנה"ס, 14.6.1944, אצ"מ.

21. שם, אצ"מ; תזכיר על שיחת ברנד–שרת בחֶלֶב ב־11.6.1944, תכ"כ, 11.6.1944, אב"ג; התזכיר גם באצ"מ S 26/1251; ח' ברלס, הצלה בימי שואה, עמ' 121–123; ברנד בעדותו במשפט קסטנר, ש' רוזנפלד, תיק פלילי, עמ' 65; א' אבריאל, פתחו שערים, עמ' 147.

22. ראה לעיל, הערה 12 – סיכום דברי פומרנץ בהנהלת הסוכנות ב־25.5.1944 הועבר אל וייצמן באמצעות רנדל. רנדל לווייצמן, 5.6.1944, וג'ורג' הול לווייצמן באתו יום. ב־7 ביוני וייצמן נועד עם אידן. הוא ביקש מאידן לאפשר לשרת לבוא מִיָּד ללונדון, ולא לדחות את ההצעה על הסף. וייצמן הבטיח לו שכל החלטותיה ומעשיה של הסוכנות היהודית בעניין זה יהיו בידיעת ממשלת בריטניה ובהסכמתה. הבטחה בנוסח זה העביר וייצמן בשעתו גם בקשר לתכנית טרנסניסטריה, ופירושה המעשי היה כי התנועה הציונית לא תנסה להפוך ויתורים בריטיים לקידום ההצלה לתקדימים שינוצלו בוויכוח ובהתדיינות הפוליטיים של התנועה הציונית עם הבריטים. אידן הבטיח לווייצמן ש'הדלת תישאר פתוחה', ביטוי שגור בהקשר של התכנית. אולי גם משום ששיער כי האמריקנים עשויים או עלולים להתייחס להצעה ברצינות.

יוני 1944: ההצעה המסתורית שקיבל מנחם בדר

ההובלה של המערב במלחמה. הסתייגות נוספת היתה מתקדים של כניעה לתביעות סחטניות של האויב, שאחריהן יבואו דרישות נוספות של פולנים וצרפתים, הולנדים ואחרים. ההמלצות היו בעיקרן נוסחים שונים של התחמקות.²³ מסקנות אלה הובאו לפני קבינט המלחמה, בנוכחות צ'רצ'יל, והוא אישר אותן. גם סעיף שהוסיפו חברי הקבינט לא הקהה למעשה את עצם הדחייה: 'ממשלת בריטניה תעשה כל מה שביכולתה כדי לדאוג לקבוצות קטנות של יהודים אשר גרמניה תהיה נכונה לשחרר, אם הדבר לא יפגע בהכנות הצבאיות'.²⁴

אם אמנם היתה לגרמנים כוונה אמיתית כלשהי להגשים את העסקה - הם לא היו יכולים לבחור עיתוי גרוע יותר להעלאתה. שכן המגעים הנ"ל בעניינה החלו שבוע-שבועיים לפני פלישת בעלות-הברית לנורמנדיה ובעיצומה של מתקפת האביב הגדולה של הסובייטים. אילו דלף משהו לגרמנים על הפלישה הצפויה - ואנו רק מעלים אפשרות כזו - או אילו רצו להקשות על הסובייטים בתנופה שצברו, היה זה עיתוי מצוין מבחינתם של הנאצים.²⁵

התפתחויות אלה שופכות אור על אירועי איסטנבול, אנקרה, חלב וירושלים, ואולי הן מסבירות מדוע הבריטים, הן הדרג המדיני והן הדרג המודיעיני, הוליכו שולל את בן-גוריון, את שרת ואת השליחים. הם אמרו להם כי הנושא נדון בכובד ראש בשעה שהיה ברור להם כבר כי אינם מתכוונים להגשים את התכנית.²⁶ עם זאת, ולמרות ההמלצות שלא להעביר את פרטי התכנית לווייצמן ולגולדמן, הם הועברו

23. למשל: האנקי (Hankey), 27.5.1944, W8626, FO 371/42758, PRO.

24. בדיונים השונים השתתפו בין השאר שר החוץ. אידן, שר המושבות אוליבר סטנלי והשר ללוחמה כלכלית, הלורד סלבורן (Selborne), שהיה אחראי גם על חלק ממערך הביון הבריטי. עוד השתתפו: ג'ורג' הול, תת שר החוץ, ואַלֶק רנדל, ראש מחלקת הפליטים במשרד החוץ. בדיונים התגבשה החלטה להימנע מדיון בהצעה הגרמנית, שאינה אלא צורה נוספת ומתוחכמת של לוחמה בבעלות-הברית. בין הטיעונים להנמקת ההתנגדות: הצעה כזו עלולה לגרור הצעה נוספת ש'תעמיס על בריטניה מספר יהודים גדול עוד יותר'; פינוי המוני של יהודים דרך תורכיה עלול לגרור לחץ להגדיל את מכסות ההגירה 'בתקופה קריטית במיוחד'. בריטניה לא תוכל לשנות את מכסות ההגירה אליה, אם לאחר זמן לא יוכלו ספרד ופורטוגל להחזיק יהודים רבים כל-כך. PRO, War Cabinet no. 71, Conclusion no. 3, 1.6.1944; PRO, CAB 95/15, 31.5.1944

25. מכסת האפשרויות שהועלו בחוגים מודיעיניים שונים בניסיון להבין את מניעי הנאצים ארוכה. על חלק מהן ראה, למשל: Squieres Memo, 8.6.1944, NA, RG 84. על הרגישות בנושא הסובייטי ערב פתיחת החזית השנייה ראה: ב' וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה, עמ' 210-211, 213-214. לדעתו של המחבר זה היה השיקול הראשי שהשפיע על טיפולם של הבריטים בעניין.

26. צריך לזכור שהטיעון לגבי הצורך לרכז מאמץ בפתיחת החזית החדשה ולקצר את המלחמה בכלל נכון גם לגבי השאלה של היהודים. הודעה חר-משמעית של הממשל הבריטי כי הוא דוחה את ההצעה על הסף, בשלב שבו היישוב שבע הסברים, עלולה היתה להצית את היישוב. גם סכנה כזו צריך היה לכלול במערכת השיקולים הכוללים של הממשל הבריטי על אגפיו השונים.

אליהם בסופו של דבר, והדבר הוליד פעילות דיפלומטית חשאית ערה בשתי הכירות.²⁷

בארצות-הברית מיקד ד"ר נחום גולדמן את פעולתו בכיוון שהתוותה ההנהלה בירושלים: שכנוע המעצמות להשיב ולו תשובה שתעורר אצל הגרמנים את הרושם שהצעתם נבחנת בדרגים הרמים ביותר וברצינות רבה. הוא ניסה לרכוש לקו כזה את אדוארד סטטיניוס (Stettinuis Jr.), מזכיר המדינה האמריקני בפועל. היענות לאפשרות כזו הסתמנה מצדו של ג'ון פֶּהֶלֶה (Pehle), יו"ר הוועד לפליטי המלחמה – ועד מיוחד שהקים נשיא ארצות-הברית בראשית 1944, ובאותה עת נראה כגוף מבטיח משהו. פֶּהֶלֶה נועד עם רוזוולט ושכנע אותו להסכים למהלך שייצור מראית עין של התקדמות לקראת משא ומתן, ולו כדי להרוויח זמן.²⁸ הנה כי כן, ימים אחדים לאחר בואו של ברנד לאיסטנבול שותפה גם ארצות-הברית בסוד התכנית והפעילות הדיפלומטית של היישוב הועתקה לשם; אולם הסימנים על יחסה של ארצות-הברית לתכנית היו סותרים.²⁹

הפגישה בחֶלֶב – התפנית בהבנת ההצעה

לפגישה בחֶלֶב יצאה 'נבחרת' של מוסדות היישוב שעסקו בפעולות חשאיות: שאול מאירוב (לימים ולהלן: אביגור), ראש המוסד לעלייה ב'; ראובן זסלני (שילוח), האחראי במחלקה המדינית על הקשרים החשאיים עם הבריטים, וצבי שכטר (יחיאלי), שריכוזו אז, בין השאר, את הכנת הצנחנים שהיתה קשורה למתרחש בהונגריה. שרת עמד בראש המשלחת.³⁰ בפגישות של ה'נבחרת' עם ברנד נסקרו בהרחבה שלבי המשא ומתן מרגע יצירת הקשר עם הנאצים ועד צאתם של ברנד וג'ורג'י-גרוס לאיסטנבול, תואר המצב של יהדות הונגריה והוצגו תכניות ואפשרויות לארגון יהודי הונגריה להגנה. חלקו של ג'ורג'י-גרוס היה הסוגיה העיקרית והחידוש המהותי מבחינת שרת.

27. למשל: הליפקס למשרד החוץ בושינגטון ב-5.6.1944, יד ושם P12/25.
28. מ' גילברט, אושוויץ ובעלות-הברית, עמ' 205-206; ב' וסרטיין, בריטניה ויהודי אירופה, עמ' 207-214; י' באואר, 'שליחותו של ברנד', ילקוט מורשת, כו, עמ' 44; ד' הדר, 'יחס המעצמות לשליחות יואל ברנד', עמ' 112-119; א"ד מורס, 'העולם שתק, עמ' 284; א"א הירשמן, מסטרומה עד הנה, עמ' 84-85.
29. מחד גיסא הורה הממשל האמריקני לשגרירו בברית-המועצות, אַוֶּרְלִי הַרִימַן (Harriman), לדווח לסובייטים על ההצעה ועל עמדת ארצות-הברית בנושא. מאידך גיסא הורו לו להדגיש כי עדיין לא נפל דבר וכי כל פעולה בנושא תינקט רק לאחר התייעצות ומתוך הסכמה של שלוש המעצמות. עיקריה של העמדה הזו הוברקו ב-19 ביוני גם ללונדון: אין לדחות את ההצעה לחלוטין וייתכן שהיא מבשרת את התקמותן של הצעות אחרות, סבירות יותר. מאחר שעצם המשא ומתן עשוי לעכב את ההשמדה, ארצות-הברית מוכנה להבהיר לגרמנים כי בעלות-הברית יעניקו מקלט זמני לכל יהודי שישוחרר. ארצות-הברית מסרה את פרטי ההצעה לסובייטים ימים ספורים לפני שהבריטים הורו לשגרירם במוסקווה, קלארק קֶר (Kerr), להעביר את פרטי ההצעה הגרמנית לסובייטים. מ' גילברט, שם.
30. א' אבריאלי, פתחו שערים, עמ' 147; ש' רוזנפלד, תיק פלילי, עמ' 360; ח' אשד, מוסד של איש אחד; ראובן שילוח: אבי המודיעין הישראלי, תל-אביב 1988, עמ' 92.

יוני 1944: ההצעה המסתורית שקיבל מנחם בדר

פרטי השיחות הועברו אל בן-גוריון ואל שאר חברי ההנהלה גם בכתב וגם בפגישה נוספת מחוץ למניין שקיימה ההנהלה ב-14 ביוני.³¹

מתוך המידע שהגיע עד אותו שלב הצטיירה תמונה, אמנם לא מדויקת ולא מלאה, אך מורכבת הרבה יותר מכפי ששיערו תחילה. סבך הרשויות הנאציות וההונגריות המעורבות הלך והתבהר: קבוצת האַבְוֹהֶר (שירות הריגול הנגדי הגרמני) בהונגריה, מוסדות צבאיים הונגריים, קבוצת הגסטפו, שבראשה עמד דיטר ויסליצני ('וילי'), הקצין הנאצי הבכיר הידוע מפרשת הכופר בסלובקיה. הכוונה היתה לעניין אותו בתכנית דומה, הפעם ביחס ליהודי הונגריה. הגישושים הראשונים הללו לא העלו דבר.³²

עוד עלו בדיווחים שמות של שותפים נאצים נוספים במשא ומתן בשלבי השונים, ועד לצאתו של ברנד: ד"ר יוסף שמידט (Schmidt), ראש האבּוֹוֶהֶר בבודפשט; איש האס-אס קורט בכר (Becher), נציגו הכלכלי של הימלר בבודפשט;³³ אוטו קלאגס (Klages), ראש העוצבה המיוחדת 'F' של שירותי הביטחון של האס-אס בבודפשט - ובעצם מפקד האס-דֶה שם; אדמונד וֶנְמַאֵיֶר, השגריר הגרמני בהונגריה, למעשה שליטה החדש, שהיתה לו גם דרגה באס-אס; נאצי נוסף שהשתתף במשא ומתן היה שרדר (Schroeder), הוא פריץ - פֶרְנַטִיֶסְק - לאופר (Laufer), יהודי בשירות האס-דֶה שהשתתף יחד עם קלאגס בעיקר בחלק ה'מסחרי' של המשא ומתן. את מי בדיוק מייצג כל אחד מאלה ששםם הוזכר לא ניתן היה לדעת באותה שעה, והדבר לא התחוויר כל צורכו גם בהמשך.³⁴ חשוב יותר היה המידע שהביא ברנד בתְּלֵב על טיבה של שליחות גיורגי-גרס.³⁵

31. תזכיר על השיחה, תכ"כ, 11.6.1944, אב"ג; הנה"ס, 14.6.1944, אצ"מ.
32. ויסליצני ערך ביקור חטוף בברטיסלבה מספר ימים לאחר כיבוש הונגריה. הוא פנה לחברי הנהגה שם המוכרים לו מפעולתו עמם בתכנית הכופר הקשורה בארצם, הצביע לפניהם על 'כולתם לקצור את הפירות של אירופה-פלאן חדש'. לפי עצתו של וייסמנדל, ממנהיגי הקהילה שם, הוא צויד בשלושה מכתבי המלצה עבור שלושת הזרמים ביהדות הונגריה. ראה: ליוויה רוטקירכן, 'קשרי המחותרת בין המנהיגות היהודית בסלובקיה ובהונגריה', בתוך: הנהגת יהודי הונגריה במבחן השואה, ירושלים תש"ל, עמ' 129.
33. על חברים שונים בקבוצה הגרמנית ראה י' באואר, 'שליחותו של יואל בראנד', השואה - היבטים היסטוריים, עמ' 151-153; בלה ואגו, 'פעולות המודיעין בצד שליחותו של יואל בראנד', עמ' 87-88. התמונה שהציג ברנד בתְּלֵב ואשר הוצגה אחר-כך עם תוספות מסוימות, פועל יוצא מדיווחים אחרים שהגיעו ארצה, לא היתה מלאה ולא הציגה את כל הכוחות שפעלו בקרב הנאצים ובהונגריה.
34. לאופר פרנטסיסק ('שרדר'), שכונה 'איריס' בקוד האמריקנים, היה גם איש רשת 'דוגווד' וסוכן כפול. יואל ברנד הכיר אותו בשם שרדר.
35. ניתוח מפורט של דמותו של גרוס ושליחותו ראה במכתבו של בֶרְטוֹן בֶּרִי (Berry), קונסול ארצות-הברית באיסטנבול, מי שהיה עד הקמת שלוחת האו-אס-אס באיסטנבול גם הממונה שם על ענייני ביון ומודיעין, אל הממונים עליו: NA, RG 226, Entry 94, Box 554, Folder 30, 13.6.1944. לגרוס היתה עוד שליחות מודיעינית. הוא נצטווה על-ידי לויטננט קולונל מֶרְקֵלִי (Merkely), סגן מפקד מרכז המודיעין הצבאי בהונגריה, למסור לבריטים על נכונותם של גורמים בכירים בהונגריה לעבור לצד בעלות-הברית אם רוסיה לא תפלוש

עם שובו של שרת מחֶלֶב למדה ממנו ההנהלה, לפי דברי ברנד על שליחותו של גיורגי-גרוס, ש'הענין מורכב ומסובך' יותר מכפי שנטו לשער בהתחלה. הוא הסתבך עוד יותר בגלל התערבות השלטונות הבריטיים, וגם משום שההצעה לשחרר יהודים לא היתה אלא 'קצה חבל' שהשליכו אנשי הגסטפו כדי שתוסדר להם פגישה עם האנגלים והאמריקנים, על מנת לנסות ולהגיע להסכם שלום נפרד עם המערב. אין ספק, קבע שרת, שגיורגי מסר לאנגלים את כל פרשת השליחות שלו³⁶ – ועתה יש לבריטים יותר סיבות לחשוש מפני אפשרות כזאת.

למחרת, ב־15 ביוני 1944, נועדו בן-גוריון ושרת שוב עם הנציב העליון. שרת תיאר את מה ששמע מברנד בחֶלֶב. הוא הדגיש את התרשמותו מברנד כאדם אמין ואת דעתו של השליח כי הצעת אייכמן היא 'הצעה רצינית של נאצים רמי מעלה'³⁷, שמקורה בצורך האמיתי של הגרמנים בסחורות וב'אליבי' וב'הנחה שאם יימנעו מלהשמיד עוד שני מיליון יצאו פטורים מרצח השישה'. שרת גם מסר לנציב על דרישתם המפורשת של הנאצים שהפליטים היהודים לא יובאו לארץ-ישראל, מן הסתם על מנת להרגיע את הבריטים מפני פריצת הגבולות של הספר הלבן ו'הצפת' ארץ-ישראל ביהודים. לאוזני הערבים סיפר שרת כי אייכמן קבע שהזקנים והילדים הם שישוחררו ראשונים, ולא צעירים או לוחמים בכוח למען מטרות הציונות בארץ-ישראל. שרת תבע להתקשר עם הנאצים והציע להפעיל לשם כך את יו"ר הוועדה הבינממשלתית לפליטים. תביעתו נומקה ביוקרת האיש וארגונו ובקשריהם עם מדינות נייטרליות שהיהודים יוכלו לעבור בהן, או לשהות בהן זמנית. טעם נוסף שהעלה שרת: גוף זה אינו מחייב שום ממשלה, ולכן מעורבותו במשא ומתן עם הנאצים לא תהיה בבחינת אישור מובלע לרעיון השלום הנפרד בין גרמניה למעצמות המערב. אם לא יסתייע אפיק זה, הציע שרת להפעיל את נציג הצלב האדום, ואם גם זה לא יועיל – את נציג הוועד האמריקני לפליטי המלחמה, שתִקְנֹנוּ מאפשר מגעים ישירים עם אויב.³⁸

תקצר היריעה מלתאר כאן את כל ההתפתחויות, את רגעי המשבר בהמתנה, חיפושי הדרך להתגבר על הקשיים, רגעי התסכול והמתחות בהנהלה בשלבים שבהם הלך והתברר שהבריטים וגם האמריקנים אינם ממהרים למלא גם את החלק המוגבל

- להונגריה. ראה בלה ואגו, 'פעולות המודיעין בצד שליחותו של יואל בראנד', עמ' 89-90. על צירופו של גרוס ראה גם י' באואר, השואה – היבטים היסטוריים, עמ' 160-163.
36. אכן בונדי גרוס מסר לאנגלים ולאמריקנים את כל אשר ידע. הנה"ס, 14.6.1944, אצ"מ; תכ"כ, 11.6.1944, אב"ג. ראה גם את הדו"ח המפורט של ברטון ברי אל הממונים עליו, NA, ibid.
37. הנציב העליון למשרד המושבות, העתקים לשגריר באנקרה ולשר התושב בקאהיר, 15.6.1944, PRO, FO 371/42758. זהו המקור המפורט ביותר על מהלך הפגישה ועל דברי בן-גוריון ושרת בה. הנציב העליון מיהר לשגר את הדו"ח הזה לממשלתו כבר באותו יום. ח' ברלס, הצלה בימי שואה, עמ' 124-125. השווה ע' אילון, שעת אפס, עמ' 173-174. אילון מציין כי רק שרת נועד עם הנציב העליון. דיווח הקצין רושם הפרוטוקול: ב' וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה, עמ' 335, הערה 86.
38. הפגישה עם הנציב העליון, PRO, ibid.

יוני 1944: ההצעה המסתורית שקיבל מנחם בדר

של 'המשחק על זמן'. לאחר הפגישה בחלב, הפגישה עם הנציב העליון והדיונים בהנהלה, יצא שרת לקאהיר. ב־22 ביוני נפגש שם עם אירה הירשמן (Hirschman), נציג הוועד לפליטי המלחמה באיסטנבול, ולמד כי הוא נועד כבר עם ברנד, שהובא בינתיים לקאהיר, ושמע ממנו את פרטי ההצעה. בשלב הזה גם החלה להתרקם דרך פעולה חדשה.

אופציית קאהיר: הנהלת הסוכנות-ג'וינט, דמי כופר ומשא ומתן נפרד?

הרעיון הבסיסי שהועלה בקאהיר היה להיערך לאפשרות שהמעצמות ישיבו על ההצעה בשלילה, או שימשיכו לבזבז זמן. תמצית השיטה: להיערך להקמת קרן לתשלום הכופר בכסף במקום בסחורות ובמשאיות. את אלה, היה ברור לחלוטין, לא ניתן יהיה להשיג וספק אם המעצמות יסכימו לתתן.

הרעיון הועלה כבר בתכניות הכופר הקודמות, אף כי במתכונת הרבה יותר מצומצמת. בקיץ 1943 הוקמה קרן כזאת בשווייץ לצורכי סיוע ליהודים ברומניה. גם ביחס לתכנית הכופר הקשורה ביהודי סלובקיה הוצע להקים קרן כזו. בשני המקרים דובר על סדר גודל של כמה עשרות אלפי דולרים.³⁹ החידוש העיקרי כאן היה הניסיון לצקת ברעיון תוכן של ממש בהקשר של תכנית ברנד ובהיקף חסר תקדים, כנדרש מהצעת הנאצים במקרה הזה. להשיג את שיתוף הג'וינט ואת ברכתם – האילמת לכל הפחות – של האמריקנים והבריטים במזרח התיכון ובתורכיה. כל ההיערכות לאופציה הזו בקאהיר היא בבחינת פרשה שלא הוצגה עד כה במחקר. אולי משום שהעדות העיקרית שמצאנו לכך היא ממקור זר ולא יישובי.⁴⁰

בישיבה משולשת שהתקיימה בקאהיר בהשתתפות אירה הירשמן, נציגו הרשמי של הוועד לפליטי המלחמה, ג'ו שוורץ, מנהל הג'וינט באירופה, ומשה שרת החלו להיערך לאפשרות שבמקום משאיות וסחורות יאותרו הנאצים לקבל כסף. זו לא היתה אפשרות תיאורטית, כי בשלבים מסוימים במשא ומתן שהתקיים קודם צאתו של ברנד לשליחות סומנה גם אפשרות כזאת ואף נקבו 'תעריפים' לכל 'ראש'.⁴¹ ראוי להקדים תיאור קצר של האווירה בפגישה: בישיבה השתתפו שני יהודים

39. בסוף 1943 הוקמה קרן מצומצמת וחסומה בשווייץ, שכנגדה היה ניתן למשוך כספים ברומניה למען מימון ההגירה של שבעים אלף יהודי טרנסניסטריה. קרן זו הוקמה בלחץ ארגונים יהודיים בארצות-הברית ובראש הפעולה עמדו הנרי מורגנטאו, מזכיר האוצר באותה עת, וסטיפן וייז, נשיא הקונגרס היהודי העולמי. בנסיונות להציל את יהודי סלובקיה, ואחר-כך לקדם את התכנית המקיפה יותר המוכרת בכינוי 'תכנית אירופה' ('Europa plan'), הוקמה קרן דומה בשווייץ. הפעם רוכזה הפעולה בידי הג'וינט. ראה: ט' פרילינג, 'דוד בן גוריון ושואת יהודי אירופה 1939-1945', הפרקים על טרנסניסטריה וסלובקיה.

40. הפגישה המשולשת בקאהיר: OSS Cairo, 28.6.1944, NA, RG 226, Entry E120, Box 32, Folder 222

41. על גכונות הנאצים לקבל כסף במקום משאיות הצביעו שרת ובן-גוריון כבר בפגישתם הראשונה עם הנציב העליון ב־25.5.1944. ה' מקמייקל אל מזכיר המושבות, 26.5.1944, PRO, FO 371/42758

אמריקנים, שונים במעמדם, במזגם ובתפקידיהם. האחד היה, כאמור, ג'ו שוורץ, מנהל הסניף האירופי של הג'וינט, הנציג הנמרץ והנועז שלהם באזור, שכבר הפגין את נכונותו להצטרף למהלכים עצמאיים הקשורים בהצלה, גם לכאלה שהיה ברור בעליל שהם אינם עולים בקנה אחד עם החוק של ארצו, ארצות-הברית. אחד משיאייה של פעולה זו היה הסכם חשאי שחתם עם ראשי היישוב באוגוסט 1943, שמשמעותו נכונות של הג'וינט להשתתף במימון דמי כופר לתכניות הכופר.⁴² זמן-מה אחר-כך כתב קפלן על המפנה שהסתמן באורחות הפעולה עם הג'וינט: 'אני מוכרח כאן לומר לכבודם של באי כוח הג'וינט, שהם בזמן האחרון הרחיבו את פעולת העזרה והתגברו על כל מיני קשיים ליגליים מצד האמריקנים'.⁴³ המשתתף השני היה אירה הירשמן, פקיד רשמי בכיר של ארצות-הברית ונציג של ועד פעולה שהוקמו לו סמכויות מרחיקות לכת בכל האמור גם בקשרים עם נציגי האויב, ויהודי אמריקני שנשא בכיסו כתב הסמכה אישי מהנשיא רוזוולט לפעול למען הצלת היהודים שנותרו לפליטה באירופה. עובדה זו, כך ניתן לשער, הקלה מאוד על שוורץ בכל האמור בהתחבטות אם להשתתף במהלך נועז כלשהו. תרמה לאווירה החיובית גם העובדה שבשלב הזה הירשמן עדיין היה מלא אמון בטיב ההסמכה שקיבל. יתר על כן, באותה עת הוא ביקש לאמץ לעצמו דפוסי פעולה מחייבים מאוד, כדוגמת דפוסי הפעולה של שליחי היישוב באיסטנבול. בפגישה המשולשת דיבר בהתפעלות על חבורת השליחים שם וכינה אותם 'סיפוסים נפלאים', היחידים שיכולים לומר כי עשו משהו למען הצלת יהודים.⁴⁴ שרת סבר כי הירשמן ייעד את הדברים האלה לאוזניו של שוורץ כדי לדרבן אותו למהלכים נועזים יותר מאלה שסבר כי היו נחלת הג'וינט השמרני עד אז. אפשר גם שהיו בדברים הללו גם ממין ה'התחשבנויות' הפנימיות שבין שני יהודים אמריקנים כה שונים: אחד תומך מובהק של פעולת קבוצתו של ברגסון האנטי-ממסדית, הנועזת, לעתים משתלחת, תדיר שנויה במחלוקת,⁴⁵ והשני נציג של ארגון יהודי-אמריקני שונה בתכלית: ארגון לא-ציוני, שדבק בו דימוי של גוף פילנתרופי שמרני וזהיר שתכלית פעולתו לסייע ליהודים להשתקם בארצות מוצאם ולהישאר בהן. היום ניתן לדעת כי נוכח פעולותיו החשאיות של שוורץ מאז שנודע על המתרחש באירופה, לא היה לדימוי המרובע, השמרני והשגרתי הזה כל בסיס במציאות. נוכח מה שנלמד על הירשמן בהמשך – זאת ניתן היה כבר אז לדעת – לדימוי הנועז וההרואי שביקש לשוות לעצמו לא יהיה בסיס במציאות.⁴⁶

42. הסכם אוגוסט 1943 עם הג'וינט: למשל, סיכום שיחות בין דובקין לשוורץ, 7.8.1943-4, אצ"מ S 26/1080. ראה גם אצל ט' פרילינג, 'דוד בן גוריון ושואת יהודי אירופה 1945-1939', בפרק על סלובקיה, מראי מקום נוספים להסכם זה.

43. קפלן, הנה"ס, 28.7.1944, אצ"מ.

44. Hirschman Memo, 22.6.1944, NA, RG 84

45. הערת שרת: דו"ח שרת מלונדון, עמ' 8. על קבוצת ברגסון, קבוצתו של הלל קוק, ראה: ד' ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, ד, תל-אביב 1973, עמ' 134-141. ובפירוט – ט' פרילינג, 'דוד בן גוריון ושואת יהודי אירופה, 1945-1939', עמ' 355-362.

46. ראה: א"א הירשמן, מסטרומה עד הנה, עמ' 86-98; מנחם בדר, סקירה שבועית, 25.6.1944, אצ"מ S 25/22465

יוני 1944: ההצעה המסתורית שקיבל מנחם בדר

על רקע אווירת הנכונות ושעת הרצון הזו שבין השניים וביניהם לבין השלישי - שרת - נבחנה האפשרות לפתוח חשבון סגור בשווייץ, שאליו יזרים הג'וינט את הכסף שבבוא העת יחליף את עשרת אלפים המשאיות ואת הסחורות. הנהגת היישוב, הג'וינט ונציג הוועד לפליטי המלחמה בחנו אפוא אופציה אחרת; וריאציה בממדים שונים בתכלית על רעיון ועל שיטה שנוסו כבר בהקשר של תכניות הכופר הקודמות, פיתוח של הרעיון שהעלו גם בן-גוריון ושרת מיד לאחר בואו של וניה פומרנץ ארצה.

תרם לאווירה החיובית גם אחד מנציגי הבכירים של ארצות-הברית במצרים באותה עת, פינקני טאק (Pinkney Tuck), שגילה יחס חיובי לכל סוגיית הצלה וכבר ב-1942 היה קשור לאחת היזמות להצלת ילדים.⁴⁷ הוא ליווה את הירשמן לחלק מהפגישות וסיפק גם את השירותים הלוגיסטיים והתקשורתיים לאפשרות שנבחנה עתה. גם יהודה מגנס, נציג הג'וינט בארץ, הוכנס בסוד העניין.⁴⁸ הירשמן דיווח על האפשרות גם ללורנס שטיינהרדט, שגריר ארצות-הברית בתורכיה. האפשרות נבחנה גם עם הלורד מוין (Moyn), השר הבריטי התושב במזרח התיכון. מוין אמר להירשמן שלדעתו ארצו לא תתנגד להצעה, ושאל אם הוא רשאי להעביר את הרעיון ללונדון. הירשמן השיב כי עליו לבדוק את הרעיון קודם לכן עם שטיינהרדט ועם ממשלו.⁴⁹ כעבור ימים ספורים המשיך המהלך להתגלגל, הפעם מאיסטנבול.

מרגע שהגיע המידע מבודפשט פעלה הנהלת הסוכנות במרץ בשני מישורים, לבחינת ההצעה ולקידום סיכוייה. המישור האחד היה המישור הדיפלומטי בירושלים, בווינגטון ובלונדון, בתקווה שיאושר שובו של ברנד וייפתח משא ומתן. ההנהלה היתה מאוד מודעת לאפשרות כי זוהי הצעה כמעט דמיונית ולכן היתה נכונה גם לתשובה שתשמש אמצעי להרוויח זמן ולעכב את ההשמדה. במישור האחר היא בחנה, יחד עם שותפים, גם דרכים אחרות, שהועלו על הפרק כבר בראשית הפרשה: להכין כסף, להתכונן למהלך עצמאי או חצי-עצמאי אם המעצמות יסלקו את ידן ויאמרו כי הן מוכנות להעלים עין מפעולות עצמאיות של היישוב. מקאהיר שב שרת לארץ. יעדו הבא היה לונדון. בשל חשיבות הנושאים ולוח

47. ביוני 1942 יזם פינקני טאק, הממונה על ענייני ארצות-הברית בצרפת של וישי, תכנית לחילוץ ילדים יהודים אשר נותקו מהוריהם. שותפים ליזמה זו היו אנשי הג'וינט באירופה, פקידים ממשרד החוץ של ארצות-הברית, הוועד לדאגה למען הילד בראשותה של אשת הנשיא, אלינור רוזוולט, ואחרים. המדינות שהביעו נכונות לקלוט חלק מן הילדים הללו היו ארצות-הברית, קנדה, סאן דומינגו ואחרות. גם היישוב ביקש לקלוט את הילדים. על התכנית ראה: Y. Bauer, *American Jewry and the Holocaust*, Detroit 1981, pp. 259-261. פנייתו של שטיינהרדט לטאק, להכין את ביקור הירשמן ולסייע לו: NA, RG 84, 20.6.1944

48. מגנס הוכנס בסוד העניין, ביקש אישור מנשיאו בניו-יורק, פול ברולד, והשלוחה הארץ-ישראלית של האו-אס-אס צותתה לכל העניין: Memo, 27.8.44, p. 4, NA, RG 226, Entry E120, 22.6.1944

49. Hirschman Memo, 22.6.1944, NA, RG 84

הזמנים הצפוף, כונסה ההנהלה במוצאי שבת 24 ביוני 1944 לישיבה השלישית שמחוך למניין. על סדר היום עמד נושא אחד - 'ענייני הצלה'. שרת דיווח על פגישותיו עם גורמים שונים ובהם הלורד מוין, שהיה חבר בכיר בממשלת בריטניה. הוא למד ממנו על סכנה ממשית נוספת - כוונתו של משרד החוץ הבריטי לפרסם הודעה על שליחות ברנד. בחלל האוויר ניסרה תחושת הניסיון הרע מן העבר - כשלון הצעת טרגסניסטריה. מי שלא ידע כי כבר באוקטובר 1942 נפחה תכנית זאת את נשמתה, וביישוב לא ידעו, סבר כי ההדלפה לעיתונות חיסלה אותה. צריך היה אפוא לא לבזבז דקה ולנסוע ללא דיחוי ללונדון.⁵⁰ את המהלך של שוורץ-הירשמן-שרת שהחל להתקדם בקאהיר - הכנת כסף למהלך עצמאי במקרה שהתשובות מלונדון יהיו שליליות - לא הזכיר שרת כלל בדיווחו. נראה כי למרות שהאפשרות הזו הועלתה בפני השר מוין, למרות שפקידים אמריקנים ובריטים אחרים כבר ידעו עליה ולמרות שמגנס דיווח עליה לנשיא הג'וינט בניו-יורק - הוחלט שלא להעלותה על סדר היום של ישיבת ההנהלה באותו לילה, או לפחות לא להזכירה בפרוטוקול הישיבה.⁵¹ כיצד ייתכן שכל אלה יודעים ואילו ההנהלה במליאה לא מדווחת על כך, לא לגמרי ברור: האם חששו מדליפות וניסו לשמור על חשאיות? האם היו לכך סיבות אחרות? אולי חששו מדליפות למקורות נוספים שירצו להכשיל - לבד מאלה שכבר ידעו?

כל המהלכים שננקטו עד כאן - הפעולות באיסטנבול, בירושלים, בחלב ובקאהיר - לימדו על דריכות ותכונה רבה מצדם של בן-גוריון, שרת וחברים אחרים בהנהלה. אירוע רדף אירוע, מהלך רדף מהלך, הם הטילו את מלוא משקלם למערכה על הצלת יהודי הונגריה, על אף החששות הכבדים שמא אין זו אלא מזימה ועל אף שהסיכויים כי התכנית תתקבל על דעת המעצמות היו קלושים. הם בחנו אפשרויות שונות, שגם בהן ניתן למצוא רבדים שונים של חשאיות. לנוכח התחושה כי המגעים במזרח התיכון מוצו ולנוכח הסכנה כי בלונדון יפרסמו את דבר השליחות, סברו כי בשלב זה יש להעתיק את המאמץ העיקרי ללונדון.

וייצמן ושרת בלונדון

כל אותו הזמן זרמו ללונדון דיווחים על האירועים בפרשה זו. הפקידים הבריטים שנדרשו לנושא דנו בשאלה כיצד להשיב לשני השליחים ולהנהלה מבלי שהתשובה תחייב מדי. כן ניסו להתחקות אחר הבדלי הסגנון והעמדות - אם היו - בין בן-גוריון לבין שרת, להיאחו בהם ולנצלם לצורכיהם.⁵² גם הנציב העליון נהג כך.⁵³ במכתב

50. הנה"ס, 24.6.1944, מוצאי שבת, אצ"מ.
 51. על מגנס המדווח לנשיאו ראה לעיל, הערה 48. זהו דפוס קבוע בפעולתו של מגנס. גם בהודמנויות קודמות וידא עם ניו-יורק האם שוורץ אינו מרחיק לכת מדי...
 52. האנקי, 20.6.1944 וכן 21.6.1944, PRO, FO 371/42758. רישומים והתייעצויות מיום 15-21.6 בעניין הפגישה בחלב, דו"ח הנציב ובקשת שרת להגיע ללונדון; 17.6 - הערת ווקר (Walker) בדבר בואו של שרת ללונדון, טיוטת תשובה למברק ללורד מוין משרד המושבות ובה הסכמה לבואו של שרת; 19.6 - רנדל על מברקו של שרת לווייצמן, התחבטות בשאלה מה להשיב על השאלות הצפויות. שם גם טיוטת מכתב מהול.
 53. הנציב לשר המושבות, מכותבים רבים, ובהם לשכת הממשלה, משרד החוץ, האוצר ורשויות

יוני 1944: ההצעה המסתורית שקיבל מנחם בדר

שכתב תת שר החוץ, ג'ורג' הול (Hall), לווייצמן בסופו של אותו פרק בהתחבטות, נשמר הניסוח הגזר מכל התחייבות מרחיקת לכת.⁵⁴ שרת הגיע ללונדון ב־27 ביוני ודיווח לווייצמן ולאחרים, ישירות ובלי 'תיווך' בריטי, על ההתפתחויות השונות, והפעולות המדיניות האצו.⁵⁵ ב־30 ביוני נועדו וייצמן ושרת עם הול, וחזרו על אותן התביעות שהעלו כבר בראשית הפרשה: להחזיר את ברנד להונגריה, ולהסמיכו להודיע שההצעה נבחנת בדרגים הגבוהים ביותר ושבעלות-הברית מוכנות לשוחח עם נציגי גרמניה על שחרור יהודים רבים ככל האפשר. השניים העלו גם הצעות אחרות בדבר פרסום אזהרות לנאצים וגרוריהם וכיו"ב. הול השיב כי העניין נבחן בקבינט המלחמה, שיכריע בהקדם.⁵⁶ שרת הבריך לבן-גוריון את עיקר הסיכומים בפגישה. דיווח נוסף, ארוך ומפורט, שלח לו במכתב נוסף באותו יום.⁵⁷

דיווח אחר, מפורט ואישי, על הפגישה קיבל בן-גוריון מגרשון אגרונסקי (אגרון), עיתונאי ועורך הפלסטיין פוסט ששימש גם כבלדר להעברת ידיעות בשירות ההנהלה.⁵⁸ הוא סיפר לבן-גוריון כי לשיחה עם הול קדמה פעולה מקיפה של לימוד ותיאום עמדות במשרד ההנהלה בלונדון. לדבריו, שרת העלה את ההצעה שהועלתה גם בקאהיר, כי נציג הוועד (האמריקני) לפליטי המלחמה המורשה לשאת ולתת עם האויב יישא וייתן עמם. הול סיכם את הפגישה בשלוש נקודות: א. לא יהיה איבוד זמן; ב. כל העניין נדון בקבינט המלחמה; ג. כל פעולה תתואם עם ארצות-הברית וכל פעולה ממשית לא תיתכן בלי ברית-המועצות.⁵⁹ הבטחות אלה רמזו בעצם שההצעה נדחת למבוי סתום ושגם הפעולה הדיפלומטית של וייצמן ושרת בלונדון לא בהכרח תחולל מפנה. התפתחויות אלה – ובעצם סימני הקיפאון הללו – היו הרקע להצעה שהועלתה בפני בדר באיסטנבול, ולכך ניחד את המשך הדברים.

- מודיעין שונות, PRO, ibid. על המעקב גם אחר עמדות וייצמן והרצון להיאחז בהן ראה: מברקו של רנדל להליפקס, PRO, W8507 4938. וכן פרוטוקול מ־2.6.1944, שם. שני האחרונים לפי מ' גילברט, אושוויץ ובעלות-הברית, עמ' 200.
54. הול לווייצמן, 22.6.1944, PRO, FO 371/42758. המכתב לפי הטיוטה שהכין האנקי.
55. דו"ח שרת מלונדון. השווה: סיפור המפגש שבו תיאר שרת לווייצמן ולעוד מספר מוזמנים את הפרשה עד אז, ראה ע' אילון, שעת אפס, עמ' 194.
56. שיחת הול עם שרת וייצמן ב־30.6.1944, לפי ב' וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה, עמ' 211–210.
57. שרת לבן-גוריון, 30.6.1944, אצ"מ Z 4/14870; בן-גוריון דיווח על קבלת המברק באותו בוקר, הנה"ס, 2.7.1944, שם; בן-גוריון על מכתב נוסף של שרת ובו דיווח מלא על הפגישה עם הול, הנה"ס 9.7.1944, שם; מכתב שרת לבן-גוריון באמצעות המזכיר הראשי בארץ-ישראל [הגיע ב־10.7], התכתבות, 7.7.1944, אב"ג.
58. דו"ח אגרונסקי על הפעולה בלונדון, יומן בן-גוריון, 6.7.1944, אב"ג; שרת לליאו כהן: הודעה על צאתו של גרשון אגרונסקי בדרכו ארצה, התכתבות, 5.7.1944, שם. אגרונסקי שירת כבר בראשית שנות העשרים כעיתונאי שמילא גם תפקידים חשאיים. הוא החל את פעולתו במסגרת 'הלשכה הערבית' של ההנהלה הציונית. לשליחות הנוכחית יצא כשבידו שאלון בן 45 שאלות לאיסוף מידע.
59. בן-גוריון דיווח בהרחבה על דו"ח אגרונסקי, הנה"ס, 9.7.1944, אצ"מ.

מנחם בדר – פּרַנץ בַּג'יוֹני – 'קונסול סטילר'? מי הציע, מה הציע, ובשם מי הציע?

סיכוב ראשון: בדר-בג'יוני

החלק שלפנינו מסועף ומסתעף והוא עשוי מעגלים מעגלים שמוקדם עיר התככים איסטנבול. מעגל ראשון הוא מעגל שליחי היישוב, שעשו באותה עת בעיר הזאת, כצוהר אל אירופה וכאדן הזינוק למהלכי ההצלה; השני הוא מעגל שירותי הביון המערביים – האמריקניים והבריטיים; השלישי הוא מעגל שירותי המודיעין ההונגריים והנאציים. המעגלים הללו היו עשויים משותפויות אד-הוק ומאינטרסים שונים, נשקו זה לזה, חתכו זה את זה, והשתרעו במרחב שבין איסטנבול, בודפשט וברלין, ליסבון ושטוקהולם. בנקודות שונות הותירו שאלות שאין עליהן מענה גם היום. במעגל הראשון הזכרנו את הקבוצה העיקרית: זאב שינד, מנחם בדר, סדי קולק, אהוד אבריאל וזניה פומרנץ. גם שאול אביגור וצבי שכטר (יחיאלי), שלא ישבו דרך קבע באיסטנבול, פעלו בצמידות רבה לקבוצה זו. במעגל השני פעלו אנשי המודיעין הבריטיים. שניים מהם הכרנו כבר לעיל, ולענייננו בהמשך חשוב להתוודע גם לקולונל טוני סימונדס,⁶⁰ מפקד היחידה שכונתה 'A' Force – יחידה לפעולות מיוחדות ובעיקר לשחרור שבויים.

להבנת המשך הפרשייה חשוב להתוודע אל גורם נוסף במעגל השני – אנשי הביון האמריקנים באיסטנבול. חבורה של אנשי האו-אס-אס (Office of Strategic Services), שירות הביון האמריקני המרכזי, שבאותה עת השקיעו את עיקר מאמציהם באיסוף מודיעין על-ידי רשת שכונתה בשם הקוד 'Dogwood'. רשת זו הוקמה זמן-מה לאחר שהוקם סניף האו-אס-אס באיסטנבול, בכוונה להשיג מודיעין על המתרחש בקרב הרשויות הנאציות וגרורותיהן. ב-31 ביולי 1944 הכריז מטה האו-אס-אס באיסטנבול על חיסול הרשת, לאחר שהתגלה כי כמה מאנשיה המרכזיים הם סוכנים כפולים וכי הרשת כולה היא כישלון מודיעיני חמור. עקב המחלל הזה הודח ראש סניף האו-אס-אס באיסטנבול.⁶¹

במעגל השלישי פעלו אנשי ביון הונגרים. בראשם עמד הנספח הצבאי ההונגרי לויטננט קולונל אוטו האץ (Hatz-Hatszegey), שהיה קשור גם לאמריקנים⁶² – הוא

60. 'שמעון', באחד מכתוביו הצופן היישוביים שלו. קומנדר סונדרס וולפסון [=פיקא], אחד מגדולי הידידים לעניין היישובי באיסטנבול, היה נציגו של סימונדס שם. היחסים עם סימונדס הלכו והתהדקו במהלך 1944 ו-1945, ושותפיו העיקריים היו קולק, זסלני, אבריאל וצבי שכטר (יחיאלי).

61. שלוחת האו-אס-אס באיסטנבול הוקמה במאי 1943. עד אז ריכזו את פעולות המודיעין והביון בכלקנים מיודענו ברטון ברי. שלוחה נוספת של האו-אס-אס פעלה בקאהיר, ושתי התחנות הללו היו חלק ממערך מודיעיני מקיף שפרשה ארצות-הברית במזרח התיכון, במזרח הרחוק ובצפון אפריקה. יוקרת הסניף באיסטנבול נפגעה קשות כשהתברר שרשת 'דוגווד' מעסיקה את פריץ לאופר, שהיה סוכן כפול.

62. על האץ ובג'יוני ראה: B. Rubin, *Istanbul Intrigues*, New York 1989, pp. 182–187.

יוני 1944: ההצעה המסתורית שקיבל מנחם בדר

היה אחד מספקי המידע והשירותים לרשת 'דוגווד' - וגם לטדי קולק: בשעה שגויס האץ ל'דוגווד' הוא נפגש עם קולק, וקולק ביקש ממנו שיעניק שירותים גם ליישוב. לצדו של האץ פעל שליחו ועוזרו, פֶרְנַץ בג'יוני (Ferenc Bagyoni), שפעל גם הוא בשירות השליחים והציג עצמו בפני ראשי היישוב כ'פֶרְעִי'. זה האיש שפנה ראשון לבדר בהצעה המסתורית. הונגרי נוסף היה לוֹתֶר קוֹבֶס (Kovess),⁶³ שהחליף את האץ בשירותים שהוענקו לרשת 'דוגווד', לאתר שזה 'נשרף', וגם הוא - קוֹבֶס - היה קשור לשליחי היישוב באיסטנבול. מי שקישר בין האץ ל'דוגווד' היה מיודענו גיורגי-גרוס.

בחלק הנאצי של המעגל הזה פועלת הדמות העלומה של 'קונסול סטילר', נאצי מהקונסוליה הגרמנית באיסטנבול שפנה גם הוא, כמו בג'יוני לפניו, אל מנחם בדר בהצעה לפתוח במשא ומתן. לצדו פעלה חבורה מנומרת מאוד של קצינים ופקידים נאצים בכירים. נאצי אחר שפעל בהקשרים דומים היה ברונו פטר קלייסט (Kleist). זה האיר את כל הפרשה מכיוון נוסף: מגעיו החשאיים, בשליחות אחרת, של שר החוץ הגרמני ריבנטרופ בשטוקהולם. כל אלה פעלו בבודפשט ובליסבון, במדריד ובשטוקהולם, ואותו בכיוונים שונים ובצמצומות משתנות כוונות לפתיחת משא ומתן עם המערב על יסוד של 'פלטפורמה' יישובית ויהודית כזו או אחרת.⁶⁴ כמה מאנשי החבורה הזו היו קשורים באמצעות האץ וגיורגי ל'דוגווד', ועל כן היה המשחק שהתנהל בשלושת המעגלים הללו מעין משחק פוקר בקלפים פתוחים. לתיאורה של מערכת מסועפת זו, שיצרה המציאות של אביב-קיץ-סתיו 1944, שבתוכה הסתרגו נסיונות ההצלה שעל הפרק, ניחד את יתרת המאמר.

מספר ימים לפני שתמונת פעילותם של וייצמן ושרת בלונדון התבהרה לאור הפרטים שהביא אגרונסקי, ובאותו יום שבו קיבל בן-גוריון משרת את מברק ההרגעה כי הבריטים אינם הולכים לפרסם הודעה על כל העניין, החליט בן-גוריון להביא בפני ההנהלה התפתחות נוספת במצב. את המידע על התפתחות זו נשא עמו כבר מספר ימים. הוא סיפר לעמיתיו בהנהלה על ידיעה שהגיעה ממנחם בדר באיסטנבול אודות הצעה של הגרמנים לפתוח במשא ומתן ישיר עם השליחים. הוא תיאר את השתלשלות הפרשה בפירוט רב: הנספת הצבאי ההונגרי באיסטנבול (למעשה שליחו של הנספח), איש ששמו או כינויו היה 'פֶרְעִי', העלה בפני בדר הצעה לפתוח משא ומתן ישיר בין

63. Ibid., p. 187 'Jacaranda' בשם הצופן האמריקני. בנו של אציל אוסטר-הונגרי, ובעצמו קצין ימייה בצי של האימפריה ששקעה. הקריירה הצבאית שלו שקעה יחד עם האימפריה. מאז עבד כרב-חובל של אחת ממיכליות חברת הנפט סוקוני-ואקום, אחר-כך היה למפקח בחברה, כפוף ישירות למנהל ארציבלד ווקר. חברה זו וראשה היו גם אכסניה לפעילות ביון. על אף שהיה נתון למעקב המודיעין הבריטי בשל דעות פרו-נאציות שהביע, ועל אף שהיה נציגה של חברת ההובלה הימית 'דנובה', שהיתה זרוע של האבווהר, גויס גם הוא לרשת 'דוגווד'. הוא הודה בפני מגייסיו כי יש לו מהלכים בקרב המודיעין הגרמני, אך הבטיח שיזהר מאוד. הוא נסע מספר פעמים בשליחות האו-אס-אס לבודפשט.

64. R. Breitman & S. Aronson, 'The End of the "Final Solution"?: Nazi Plans to Ransom Jews in 1944', in: *Central European History*, 1992, pp. 194-203

שליח מהיישוב לבין ראשי הנאצים. זה קרה ב־10 ביוני, בשעה שמונה בבוקר, לאחר חילופי מברקים אחדים בין איסטנבול לבודפשט שעלה מהם כי השליחות של ברנד נתקלת בקשיים. 'פערי' אמר כי ההצעה באה מ'ראש הפעולה האנטי־יהודית בהונגריה', איש האס־אס הרמן קרומיי, 'איש "הגון" לדעתו'. קצין האס־אס שאל מדוע לא יבוא שליח של היישוב להונגריה ויקיים שם משא ומתן ישיר. הוא הדגיש כי יובטחו שלומם של השליח המוזמן ושובו ארצה. עוד סיפר בן־גוריון כי ב־23 ביוני אכן קיבל מנחם בדר מברק מבודפשט ובו נמסר לו שהוא מוזמן לשם לנהל משא ומתן ישיר, ושפרטים נוספים יגיעו בקרוב. את כל המידע הזה שיגר ראובן זסלני ארצה ב־28 ביוני.⁶⁵

בן־גוריון העדיף שלא לחשוף לידיעתם של חברי ההנהלה את הדרך שבה הגיע השרד של זסלני לירושלים: הוא הגיע דרך קולונל טוני סימונדס, איש ה־'A' Force, ידידם של קולק, אבריאל, זסלני ואחרים, אנשי השירותים החשאיים של היישוב, עובדה שצוינה גם במברק עצמו. את המידע מהונגריה – כך נמסר במברק – נשא עמו 'פערי', ששימש בתפקיד איש הביניים. בן־גוריון סיפר למתכנסים כי זסלני ביקש עוד שהמידע על ההתפתחות הזו יימסר ליחידת המודיעין המרחבית, שתעבירו למרכז בקאהיר.⁶⁶ מכאן החלה להסתעף פרשייה שגם היום רב בה הנסתר מן הגלוי. האומנם הוזמן שליח של היישוב לפתיחת משא ומתן ישיר ועצמאי עם הנאצים? עם ההונגרים? על מה בדיוק? האם היתה זו יזמה רצינית או אולי עוד שלב במסכת הונאה?

לאחר הדיווח על ההתפתחות הזו, ועל העובדה שלפי הצעת זסלני ושותפיו צריך היה להעביר את המידע גם לבריטים, הפטיר בן־גוריון שתי הערות שהן חשובות להבנת ההתפתחויות הבאות: הראשונה – ש'אנשינו באיסטנבול אינם זהירים בלשונם ודבר זה מעמיד אותנו לעיתים במצב לא נוח'. השנייה – כבדרך־אגב, ש'שאל מאירוב יוצא היום לאיסטנבול. הוא יוכל להביא לשם את תשובתנו'. עוד מסר בן־גוריון שהבריטים מזמינים את הירשמן ללונדון, ששרת דיווח לו שאין בכוונת ממשלת בריטניה לפרסם הודעה בנושא ושקפלן עתיד לצאת גם הוא בתוך שלושה ימים לאיסטנבול.

לאחר הדיווח הזה הציג בן־גוריון את השאלה של בדר – האם להיענות להזמנה ולצאת להונגריה – ופתח את הבמה לדיון. זאת לא לפני שהקדים ואמר שהוא נגד, משום ששרת עדיין עושה בלונדון לשכנע את המעצמות לפתוח משא ומתן עם הנאצים, ורק הבוקר הגיע מברק המודיע שהעניין לא נדחה על הסף אלא נבחן ברצינות; עוד אמר בן־גוריון כי אפשר שמשרד החוץ ירשה את החזרת השליחים, וכי הם – הבריטים – מוכנים גם לפגישה עם האויב. מכל מקום, כל עוד המעצמות לא

65. הנה"ס, 2.7.1944, אצ"מ; בדר לוונה, התכתבות, 10.6.1944, אב"ג. מברקים בין בודפשט לקושטא: קסטנר למשרד הארץ־ישראלי בקושטא [גרמנית], התכתבות, 29.6.1944, אב"ג; בדר אל קסטנר, בודפשט, שם, שם.

66. המברק מזסלני לקולק, התכתבות, 28.6.1944, אב"ג. ההודעה שוגרה מקושטא ב־25.6.

ביטלו כליל את האפשרות שברנד יחזור עם תשובה כלשהי – אֵל לה להנהלה לפתוח במסע עצמאי עם האויב.

גם יצחק גרינבוים, חבר הנהלה בכיר ויו"ר ועד ההצלה, התנגד לנסיעתו של בדר. הוא חזר והדגיש את עמדתו מראשית הפרשה – שאין לנהל כל משא ומתן עם הנאצים כל זמן שהגירויים נמשכים. לפי הידיעות האחרונות נשארו בהונגריה 350 אלף יהודים, אמר. אם לא יועמד התנאי הזה – הוא חושש שבתוך זמן-מה גם לא יהיה על מה לנהל משא ומתן. בן-גוריון, שאמר כי הוא מתנגד לנסיעת בדר באותו שלב, דחה הן את הטיעון שעליו ביסס גרינבוים את התנגדותו, והן את רעיון ההתניה הזו, ואמר: 'מר גרינבוים שוכח שיש לנו עסק עם חיות-טרף. אנשינו יכולים רק להעיר שעל-ידי המשכת הגירויים עושים לאל את המשא-ומתן'.⁶⁷

גם קפלן התנגד לצאתו של בדר להונגריה, והנהלת הסוכנות, ברוח דבריהם והצעותיהם של בן-גוריון ושל קפלן, החליטה למסור לממשלת המנדט את המידע החדש, להודיע לבדר לחכות לבואו של קפלן לתורכיה, לאסור עליו לנסוע בינתיים להונגריה, ולהודיע על כל העניין לשרת בלונדון.⁶⁸ באותו יום הבריך בן-גוריון לשרת את המידע האמור. כבר מהמברק ללונדון ומהמעט שנאמר בהנהלה ניתן להבין שכפי הנראה היו עוד החלטות ועוד סיכומים שלא נכתבו ולא נאמרו, וששותפו בהם מספר מצומצם של אנשים. הסימנים לכך היו:

1. הרמזים הגלויים והסמויים על הקושי לשמור את ההתפתחות האחרונה בסוד: כזכור, בן-גוריון הצביע על קושי זה גם בדבריו על השליחים באיסטנבול – מן הסתם משום שהמידע כבר דלף שם, או יותר נכון, זסלני עצמו הנחה להעביר אותו לבריטים, אם משום שנאלץ להשתמש בשירותיהם ואם משום שכבר ידע כי הם יודעים על כך ממקורותיהם. מה גם שכבר היה זה בגדר סוד גלוי שמקור ההצעה מפוקפק ושבאיסטנבול, עיר הנֶכְלִים, לבטח כבר שמעו על ההצעה החדשה; ובנוסף לכל זה – גם בתל-אביב וגם בירושלים ישבו הבריטים והאמריקנים על 'זנבם' של ראשי היישוב והתחקו אחר מעשיהם, ובעיקר בנושאים כאלה.⁶⁹ מסקנה אפשרית העולה מתוך עובדות אלה היא שבן-גוריון

67. הנה"ס, 2.7.1944, אצ"מ; וראה גם ברלס לגרינבוים, 25.6.1944: '... הדבר מסתבך יותר יותר, והאסון הינו: שאנו מנהלים מו"מ ובינתיים – יהדות הונגריה נחרבת, ומגורשת לטמיון. אתמול קיבלתי ט"ג [טלגרמה] של קראוס דרך ז'נבה על גרוש 400,000 יהודים ועוד יד הרשע נטויה על השארית בבודפשט והסביבה. ...', אצ"מ S 26/1284.

68. הנה"ס, 2.7.1944, אצ"מ; בדר לווייה, התכתבות, 10.6.1944, אב"ג. כך העריך בדר את ההצעה החדשה: 'שוב שלב חדש וכנראה לא האחרון בפילם הזה "נסיעת היהודים עד סוף הליל", אך לעת עתה השחר והבוקר והשמם רחוקים, רחוקים מאד'. למרות זאת השיב בדר על ההצעה: 'הננו מוכנים תמיד לכל משא ומתן על עזרה ליהודים והצלתם, הננו מוכנים לנהלו בארץ נייטראלית ומוכנים גם לבוא ללוע האויב'.

69. למשל בדר לווייה, התכתבות, 10.6.1944, אב"ג: 'האמת היא, כי לא קשה ... כאן בקושטא להיודע את האמת וגם יותר ממנה'. תיאור ציורי של קושטא כעיר מרגלים, א"א הירשמן, מסטרומה עד הנה, עמ' 106. על מעקב וצייתות מירושלים, ראה למשל: N. Andronovitch to A.C. of S. Jerusalem, 2.6.1944, NA, RG 226, Entry E120, Box 32, Folder 221

- גרס שאין ברירה אלא למסור לבריטים רשמית על ההצעה, שהם כבר ידעו עליה ממילא, להציג עמדה של התנגדות לרעיון של משא ומתן ישיר עם הנאצים, אך להיערך גם לאפשרות אחרת.
2. שליחותם של אביגור ושל קפלן לאיסטנבול. שליחות זו תוכננה אמנם עוד קודם, ימים ספורים לאחר דיווחו של שרת על מסעו בחלב, אולם אין להוציא מכלל אפשרות שעקב ההתפתחויות שעליהן דיווח שרת - שפירושן היה כי אולי צריך יהיה לקבל החלטות מורכבות יותר, במקום ובזמן אמיתי - הוכרה עוד יותר החשיבות של העלאת דרג השליחות במקום, גם פוליטית וגם מקצועית. הנה שוב רוכזה שם 'נבחרת': קפלן ואביגור עמדו לצאת - זסלני הקדים אותם שם, אבריאל נערך לחזור לשם. מאז שנודע על ההתפתחות החדשה עשו זסלני, קולק, שרת וכל מי שיכול היה להפעיל משהו מן העמיתים בשירותי הביון האמריקניים והבריטיים בארץ ישראל, בקאהיר ובאיסטנבול, כדי לארגן את האפשרות הנדרשות עבור כל מי שעמד להישלח בדחיפות לתורכיה. שרת פנה אישית לקולונל הרולד גיבסון, מראשי המודיעין הבריטי בתורכיה, לעשות להבטחת שיבתם של וניה ואבריאל ולהבטחת אשרת כניסה ושהייה לאביגור. זאב שינד פעל גם הוא באותו עניין מתוך תורכיה.⁷⁰
3. הסימן השלישי עלה מתוך מברקו של בן-גוריון לשרת והיה כרוך גם בסעיף הקודם: הנחייתו של בן-גוריון לשרת שיבריק כל מידע חדש וכל שינוי במצב גם להנהלה אך גם ישירות לקפלן, כדי שקפלן, שהוסמך להחליט במקום, יוכל לעשות זאת על בסיס המידע המעודכן ביותר.
- במלים אחרות, ככל הנראה בן-גוריון פעל בסוגיה זו בשני מישורים במקביל - במישור גלוי ובמישור סמוי. בגלוי - במה שאמר בהנהלה, במה שהבריק ללונדון, ואחר-כך גם לבדר עצמו - הוא התנגד, לפי שעה, ליציאתו לשליחות ולמשא ומתן הישיר. עם זאת - במישור הסמוי - הוא סיכם כפי הנראה, עם קפלן ואביגור, וייפה את כוחו של קפלן להחליט בעצמו באיסטנבול על המשך המגעים עם הנאצים, לאחר שיוועץ שם עם אביגור ועם שליחים אחרים, אם וכאשר יתברר אל נכון שהבריטים שוב מולכים שולל את היישוב ושוב הולכים לשבש את אפשרויות ההצלה החדשות.⁷¹
70. החלטת הנהלת הסוכנות על נסיעתם של קפלן וגרינבוים לתורכיה נפלה כבר ב-18.6.1944. ראה: הנה"ס, 18.6.1944, אצ"מ; ברלס לגרינבוים, 25.6.1944, אצ"מ S 26/1284. ברלס קובל על שהוכנס מאוחר בסוד שליחותו של שאול אביגור, ומברך על בואו הקרוב של קפלן. תשובת גרינבוים: יצחק [גרינבוים] מירושלים לחיים [ברלס] על ביקור קפלן, שליחות שרת ללונדון, ודעת גרינבוים על התכנית: '... כתבתי לך כבר מה הוא יחסי לכל הענין. התפתחות הענינים בהגר [הונגריה] עושה את כל הענין ללעג שטני ...', התכתבות, 28.6.1944, אב"ג. ב-16 ביוני כבר הוזמן מקום טיסה חזרה לתורכיה עבור אבריאל. י' קליינבוים אל בריטיש איירווייז, אצ"מ S 25/22681. פניות דומות יצאו מקולק ומזסלני, וגם שינד התבקש לפעול אצל גיבסון באיסטנבול לזירוז העניין: איגה שפירא לזאב שינד, 22.6.1944, שם.
71. המברק מבן-גוריון לשרת, התכתבות, 2.7.1944, אב"ג; גם באצ"מ Z 4/14870. על ייפוי

יוני 1944: ההצעה המסתורית שקיבל מנחם בדר

ניתן אפוא לסכם כי בן-גוריון סבר שלאחר שנודע כי הבריטים יודעים על ההתפתחות החדשה אין טעם לנסות ולהכחישה. גם לא היה אפשר לשלוח את מנחם בדר מבלי להסתכן בהכשלת מאמציו של שרת בלונדון למען החזרת ברנד להונגריה; על כן נערכו בחשאי לאפשרות האחרת.⁷² מהלך זה עולה בקנה אחד גם עם אופי המהלך האחר שתיארנו לעיל - ההיערכות בקאהיר לפתיחת חשבון בז'נווה - בכל האמור בצורך להיערך ליותר מאפשרות אחת.

ברצונם של בן-גוריון ושל כמה מעמיתיו לנסות ולנווט מהלך שיהיה חשאי, ולו בחלקו, לא היה די. בן-גוריון ידע כי הוא ובעצם כל מערכת הממשל היישובית נתונים במעקב, אך הוא לא ידע עד כמה מעקב זה הדוק ויעיל. שלושה-ארבעה ימים לאחר שגרשון אגרונסקי, הבלדר החשאי, נועד עמו ודיווח לו על התשובות המפורטות של שרת מלונדון, קיבלו גורמי מודיעין אמריקנים באזור דו"ח מודיעין על הגעתו של אגרונסקי ועל המידע שהביא עמו משרת. בשל קשרי המודיעין של האמריקנים והבריטים באמצעות קציני הקישור שלהם בירושלים, באיסטנבול ובקאהיר, אין להוציא מכלל הנחה כי זמן-מה אחר-כך הונח דו"ח זה גם בפני הבריטים.⁷³

כך או כך, גם עובדה זו מלמדת ששירותי הביון האמריקניים והבריטיים עשו מאמצים רבים לגלות את מגמותיה ומטרותיה של הנהלת הסוכנות בכל האמור בהצלת יהודים. היא גם מלמדת מדוע היה כה חיוני למדר את המידע.

סיכום שני: הסכם הביניים ב', הצעת קלרמן-גריפל, השליח המסתורי

כמו בעת ההמתנה הדרוכה לבואו של שרת לאיסטנבול (מִיָּד לאחר הגעתו של ברנד), או לחלופין לתשובת ההנהלה בדרך אחרת על ההצעה שהביא וניה ארצה - כך גם הפעם, המציאות הכתיבה קצב אחר. עוד השליחים ממתינים באיסטנבול לתגובת ההנהלה על ההצעה שהועלתה בפני מנחם בדר - חזרו ושאלו מבודפשט, תחת עיניהם הפקוחות של אנשי הגסטפו במטה שלהם בווינה, מה תשובת השליחים להצעה: האם בדר מתכוון לבוא. הלחץ סימן לשליחים שוב שההצעה רצינית, שיש כוונה אמיתית מאחוריה, ושעיכוב בתשובה עלול לפגוע בסיכויי התממשותה. התקבצותם, בינתיים, של שניים משלושת השושבינים למהלך - הירשמן ושוורץ (ועמו גם מגנס) - באיסטנבול, וההצעה שהונחה בפני בדר סללו את הדרך לשלב את המהלך שהחל להתקדם בקאהיר זמן-מה קודם - הכנת הכסף למהלך עצמאי - עם ההצעה למהלך העצמאי שהוצעה לבדר. לאחר התלבטות קצרה הוחלט לספר גם להירשמן על ההתפתחות האחרונה, ולשאול לדעתו על הרעיון החדש שעלה. הירשמן שכב חולה והפגישה התקיימה בחדרו במלון. רוחו היתה רעה עליו. בשובו

הכות לקפלן ראה גם: המשרד הארץ-ישראלי בקושטא ל'חברים' בבודפשט [גרמנית], התכתבות, 5.7.1944, אב"ג.

72. השווה: דינה פורת, 'בן-גוריון ושואת יהודי אירופה', בתוך: הציונות, יב (1987), עמ' 306-307. תמיהה על התנגדותו של בן-גוריון להצעות שהופנו אל בדר.

73. NA, RG 226, Entry E120, Box 27, Folder 174, 17.7.1944. המידע מ-10 ביולי.

לאיסטנבול מסר לו שטיינהרדט כי מושינגטון הורו לו 'לא לטפל יותר בעניין ברנד'. את המפנה תלו בהשפעתו של שגריר בריטניה בארצות-הברית, הליפקס, על ראשי משרד החוץ האמריקני. כל זה בעקבות דו"ח שקיבל הליפקס על הפרשה משגרירות ארצו באנקרה. היתה זו מכה להירשמן שבבואו לאיסטנבול הופחו בו רוח ועוזו 'ברגסוניים'. הוא, שנוף-לגלג בקאהיר על שוורץ המתון, המאופק, הכבול בכבלי הנאמנות הכפולה, ושהזכיר לשוורץ כי ראוי לדבוק בדוגמה של שליחי היישוב באיסטנבול, הנועזים, המשוחררים - צריך היה להתמודד עתה עם קשייו שלו. זה היה קשה. לנוכח ה'צפרדע' שהוגשה לו, ההשפלה שבקיצוץ כנפיו, סינן הירשמן כי ינסה לסייע ככל שיוכל, אף שעתה 'ידיו כבולות'.⁷⁴

הרעיון החדש שהועלה בפגישה עם הירשמן היה ליזום 'הסכם ביניים' נוסף, מעין 'הסכם ביניים ב'. כמו בסיבוב הקודם - הוצע לבדות שוב תשובה 'מוסמכת', להודיע גם הפעם לבודפשט כי היישוב מוכן למהלך עצמאי, ונכון לתת כסף כדי לקנות את הסכמת הנאצים, ואם הנאצים יודיעו על הסכמתם יבוא השליח, בדר, להמשך המשא ומתן. הפעם, כך אישרו שוורץ ומגנס בפגישה, יהיה כסף. הג'וינט - יוזם ושותף למהלך קאהיר - יכין את הכסף. הנה כי כן, גם הפעם, עוד הם ממתנינים לתשובה בעניין בדר, מבלי לסכן את מהלך שרת בלונדון, החלו לבדוק אפיקי פעולה חדשים. הפעם היה התיאום נרחב: חבורת השליחים בראשות בדר, שוורץ ומגנס אנשי הג'וינט, והירשמן, הפקיד האמריקני הבכיר, כבול הידיים. הוא התבקש שלא לדווח לשגריר שטיינהרדט, שכן - הוזהר - אם יספרו לשגריר הוא יהיה חייב לספר לממשלו, ואז ירד כל העניין לטמיון. סוכם אפוא כי לא יספרו לשגריר וכי הירשמן יגשש אחר הדרך הנאותה לערב גם את שטיינהרדט ואולי גם את הדרגים הבכירים יותר בארצות-הברית במהלך מן הסוג הזה.⁷⁵

כל המהלך הזה היה אפוף סוד. צריך היה לא לסכן את פעולתו של שרת בלונדון - באיסטנבול עוד לא ידעו כי בתוך זמן-מה תוסר האפשרות הזאת מעל הפרק; צריך היה גם להתין לבואם של קפלן ושל גרינבוים לאיסטנבול; ממש בזמן הפגישה עם הירשמן עשה חיים ברלס, השליח הרשמי הבכיר בתורכיה, בשגרירות להשגת אשרות הכניסה לשניהם, ומשהושגו נשלחו מברקים על כך ליישוב. צריך היה גם, כרגיל, להתחמק מעיניהם הבוחנות של שאר הגורמים הפועלים בזירה, מה עוד שהירשמן כבר בדק עם מוין בקאהיר מה דעתו על אפשרות למהלך דומה לזה, ואם בתחילה היה זה סוד, עתה היה ספק גדול בכך.⁷⁶

במהלך המתנה זו העלו שני השליחים מן ה'אופוזיציה' במועצת שליחי ההצלה באיסטנבול, יעקב גריפל, איש אגודת-ישראל, ויוסף קלרמן הרוויזיוניסטי, הצעה נועזת נוספת. הם הציעו כי עד שיושג אישור לשובם של שני הבלדרים הקודמים -

74. סקירה שבועית של מנחם בדר מ-25.6-1.7, אצ"מ S 25/22460.

75. שם, וכן: Hirschman addendum, 22.6.1944, NA, RG 84; Hirschman to Magnes, ibid., ibid.

76. ראה לעיל, הערות 44, 70.

יוני 1944: ההצעה המסתורית שקיבל מנחם בדר

ברנד וג'ורגי - ישוגרו להונגריה שני נציגים אחרים שייבחרו מקרב שליחי היישוב באיסטנבול. הם ישמשו שם בני ערובה והוכחה חיה כי נערכים מאמצים רציניים לבחינת ההצעות שהונחו בפני היישוב ודרכו בפני המערב. לאחר דיון הוחלט כי לא יפתחו בעוד מהלך עצמאי באותו שלב, אך ישובו וידונו באפשרות הזאת לאחר שיתבררו סיכויי המהלך שנבדק במקביל עם הירשמן.⁷⁷

כל הבירורים והדיונים הללו התקיימו בחמשת הימים שבין 25 ל-30 ביוני. ב-30 ביוני, ברוח הצעתו של שוורץ, הבריכו לזוניה כי היישוב מוכן להתחיל במשא ומתן על בסיס כספי.⁷⁸ זה היה הסכם ביניים ב', עוד יזמה לעקוף את הקשיים, עוד ניסיון להרוויח זמן, שהושגת הפעם על שיתוף פעולה נרחב: השליחים, הג'וינט והסכמה אילמת של הירשמן.

תיעוד ביון אמריקני, שאין לו כל אישוש בתיעוד יישובי שעמד לפנינו, מלמד, לפחות לכאורה, על ניסיון עצמאי יישובי וחשאי נוסף, ולפיו ניסו ביישוב במהלך החודשים יוני-יולי לשלוח שליח חשאי בשליחות הצלה לתורכיה. השליח יצא במסווה של מלח והגיע לתורכיה בדרך הים, אך עם הגיעו נקלע במקרה לביקורת שגרתי, זהותו המזויפת נתגלתה, והוא נעצר. לאחר חקירה הוא נמסר לידי שירותי ביטחון בריטיים ואלה החזירו אותו לחיפה. בחיפה הוא זוהה כאחד מסוכני היישוב, והבריטים קיבלו בקשה רשמית מהסוכנות היהודית לשחררו. מכוח בקשה זו הוא שוחרר, בלי שהובהרו שמו וטיבה המדויק של משימתו. שני אלה, כך נמסר בדו"ח האמריקני, נותרו עלומים. האם היה קשר כלשהו בין שליחות זו - אם אכן היתה - לבין ניסיון של היישוב להעביר מסר או לבצע שליחות כלשהי ביחס לפרשת ברנד-בדר, שעמדה אז על הפרק? אין לדעת. כל מה שאפשר לקבוע הוא כי ניסיון כזה עלה בקנה אחד עם פעולת היישוב בשני המישורים - יחד עם המעצמות ובלעדיהן - בכל האמור בהצלת יהודים. עוד ברור כי הסוכנות היהודית לא היתה מתערבת לשחרור האיש אילו היה זה דג רקק ומבריה סתם, וכי הפרשה לא היתה מסתיימת בשקט, אולי בעסקה שקטה, כפי שהסתיימה. מכל מקום, מהלך כזה, אם היה, השתלב באווירה הכוללת של דריכות ושל גילוי יזמה, דמיון, מקוריות ויצירתיות במטרה להביא לפריצת דרך בהצלה, או לפחות להרוויח זמן.⁷⁹

נחזור להצעה שהוצעה לבדר: ההנחיות, גם מבן-גוריון עצמו - להמתין עד לבואו של קפלן ולא לנקוט בינתיים כל פעולה - הועברו אליו בערוצים שונים.⁸⁰ אחד מהם היה קפלן עצמו, שגם הסביר לבדר את השיקולים הכוללים ואת המהלכים האחרים. כעבור ימים אחדים השיב בדר לבן-גוריון, וכבר בפתיח התבררה 'התורה שבעל-פה', שמאחורי סירובו של בן-גוריון וסירובה של ההנהלה כולה להיענות להצעה החדשה. וכך פתח:

77. סקירה שבועית של מנחם בדר מ-25.6-1.7, אצ"מ S 25/22460.

78. שם.

79. NA, RG 226, Entry E120, Box 31, Folder 217

80. בדר אל בן-גוריון, התכתבות, 8.7.1944, אב"ג.

קיבלתי את מברקך הדורש להפסיק פעולה נוספת בקשר עם ההזמנה לבוא לבודפשט ולחכות לבואו של אליעזר [קפלן]. בינתיים בא גם אליעזר ומסר על הסיבות למברק הזה. חבל ששוב לא קיימו הידידים [אנשי הביון הבריטים שהעבירו את המסר] את אשר הבטיחו לזאב [שינד] - למסור את המברק ישר למטה ומבלי שיפול לידי מחלקה אחרת.⁸¹

כפי שהובהר לעיל, כיוון שתוכן המברק על ההתפתחות החדשה דלף מיד לבריטים, גם לדרג המודיעיני וגם לדרג הפוליטי; וכיוון שיחסו של הדרג המודיעיני לענייני היישוב ולעצם שיתוף הפעולה עמו היה מגוון, והיו בו כאלה שהתנגדו לשיתוף זה - לא יכול היה בן-גוריון לתמוך במהלך הזה בגלוי. מה שיכול היה לעשות וכך עשה - היה לתת לשרת ולווייצמן למצות את המהלך בלונדון, ובמקביל להכין את הקרקע למהלכים עצמאיים. נראה שמהלך בדר-קפלן באיסטנבול היה אמור להיות החשוב בהם. ואכן, קפלן בא עם הנחיות, וככתוב - הסביר לבדר את הגיון המהלך ואת החלק הסמוי בו. בינתיים עלתה על הפרק ההצעה הבאה.

סיבוב שלישי: בדר-סטילר

עוד השליחים באיסטנבול מחכים לתשובה מירושלים, הועלתה בפני בדר הצעה חדשה. גם הפעם בן-גוריון היה הראשון שקיבל ממנו את המידע על כך. בבוקר יום שבת 8 ביולי, כך דיווח בדר לבן-גוריון, התקשרו אליו מהצירות הגרמנית באיסטנבול וביקשו פגישה. הדובר, שהציג את עצמו כ'קונסול סטילר' (Stiller), סיפר לו כי זה יומיים הוא מחפש אותו וביקש להיפגש עמו. בדר נועץ עם קפלן - מה שמציג שוב את התפקיד שמילא שם קפלן - ועם שליחים אחרים, ולאחר ההתייעצות הוחלט להסכים לפגישה.⁸²

השניים נפגשו והגרמני מסר לבדר הזמנה לבוא לברלין לנהל משא ומתן. ישלחו מטוס מיוחד שימתין לו שלושה ימים, אמר לו. בדר הבהיר לגרמני כי לא יוכל לצאת את תורכיה ללא אישורי יציאה מתאימים מהתורכים ומהבריטים, ולכן ביקש ארכה לבירור האפשרות. לאחר שלמד את פרטי ההצעה, בדר היה צריך זמן להתייעצויות ולתהייה על קנקנו של השליח המסתורי. עם זאת, וכדי לא להחמיץ איתות אפשרי - בדר הדגיש שאם האישורים יושגו הוא יוכל, כנראה, לצאת. היה זה דפוס פעולה קבוע אצל בדר ועמיתיו בכל תקופת הביניים - ליצור רושם ש'הדלת פתוחה למשא ומתן', והוא הציג את ההיגיון הזה גם במכתב שכתב לבן-גוריון. הגרמני ביקש מבדר לנסות להשיג דרכון של מדינה נייטרלית, והבטיח כי גם הוא יחפש דרך להתגבר על הקשיים שהתעוררו. הם סיכמו להיפגש שנית בתוך שלושה ימים; היה זה מרווח הזמן המרבי שהצליח בדר להשיג. צריך היה לנסות להרוויח זמן גם כדי להתייעץ עם קפלן, ואם יהיה צורך - גם עם בן-גוריון בירושלים, וצריך היה גם למצות את המהלך בלונדון.

81. ש.ס.

82. ש.ס; ברלס אל 'חברים' בבודפשט, באריכות על 'ההצעה עבור בדר' ועל הקשיים שהתעוררו עד אז בהוצאתה אל הפועל, 5.7.1944, ש.ס.

יוני 1944: ההצעה המסתורית שקיבל מנחם בדר

בהתייעצות באיסטנבול השתתפו קפלן ואביגור, זאב שינד וברלס. גם שוורץ וד"ר מגנס, שני אנשי הג'וינט, וגם אירה הירשמן שותפו בחלק מן ההתייעצויות. שלושת אלה היו, כזכור, שותפים לסוד ושותפים בפועל למהלך שהחל בקאהיר ונמשך באיסטנבול במה שכינינו לעיל כ'הסכם הביניים ב'. לגבי הירשמן כבר היה ידוע כי נאסר עליו לפעול.

עוד סיפר בדר בדיווח ששלח, כי לאחר כל ההתייעצויות האלה הוחלט לא לפסוק בסוגיה, אלא להעביר בכל זאת את כל המידע החדש ואת ההתלבטויות לבן-גוריון בירושלים ולשרת בלונדון, ולהפקיד את ההחלטה בידיהם. בדר הדגיש עוד כי הוא אינו רוצה להיראות כמי שמנסה להכתיב החלטה, אך הוא חש חובה להוסיף כי 'זהו עתה שלב רציני מאוד, המראה כי אצלם [הנאצים] הועבר העניין לדיון למקום מרכזי - ברלין ולא בודפשט או וינה'. על כן, סיכם, למרות הסכנה שזוהי מלכודת - אם ניתן יהיה להציג הצעות של ממש למשא ומתן, ואם בן-גוריון והנהלה יסכימו על השליחות - הוא מוכן לצאת.⁸³

יומיים אחר-כך, ב-10 ביולי, שוגר ארצה תזכיר נוסף, שורה עוד אור על שליחות בדר: בקרב חוגי מחתרת יהודיים בבודפשט נודע על ההומגה לברד וממתינים שם לבואו. כן נמסר כי פגישה נוספת בין בדר לבין השליח הסמוי, איש הצירות הגרמנית, עתידה להתקיים ב-11 ביולי, וכי בקרב השליחים הוחלט שבדר ימשיך לנסות להרוויח זמן ויודיע לגרמני כי עדיין לא קיבל את כל ההוראות מהממונים עליו, וצריך עוד להמתין. התזכיר חזר וקרא לבן-גוריון ולהנהלה, ברוח ההחלטה להחזיר את הכדור לירושלים, להחליט מיד אם על בדר לנסוע או לא.⁸⁴

התמונה התחדדה יותר בדו"ח אחר שנכתב כבר ב-8 ביולי, והגיע ללשכתו של בן-גוריון רק זמן-מה אחר-כך: הקריאה הטלפונית שקיבל בדר הגיעה ישירות מהקונסוליה הגרמנית באיסטנבול. הדובר הזמין את בדר לקונסוליה. בדר סירב, הדובר הציג פגישה בבית פרטי, וגם על כך השיב בדר בשלילה. הם סיכמו בסופו של דבר להיפגש בחנות ספרים בבעלות גרמנית. הפגישה התקיימה באותו יום בשעה אחת-עשרה לפני הצהריים. הוא סיפר לברד כי מטוס מיוחד המתין לו בשדה התעופה. משלא הצליחו לאתרו שב המטוס לברלין, אך הוא עוד ישוב ויעמוד לרשות העניין בדיוק בעוד שבוע. בדר הזכיר לדובר כי הוא יהודי וכי לא יוכל להגיע לברלין. הדובר אמר שלא ידע זאת, ושחשב כי מברלין מבקשים אזרח של מדינה נייטרלית. הם נדברו כי ישובו להיפגש בתוך יומיים.

כאן החלו השליחים להתלבט כיצד להעביר את המידע על ההתפתחות החדשה לארץ ולשרת בלונדון. קפלן שאל מדוע לא ינסו לעשות זאת דרך השגרירות

83. שם, שם.

84. תזכיר מקושטא, תכ"כ, 10.7.1944, אב"ג. על הקושי לצאת לגרמניה בלי אישורים מתאימים ראה בדר לקסטנר, התכתבות, 29.6.1944, שם. פרטים נוספים - מאוחרים יותר - דו"ח ותזכיר מגנס, 13.7.1944, שם. השווה לדברי א' אבריאל, פתחו שערים, עמ' 148. מתחיל את פרשת שליחות בדר רק מיום 9.7.1944, וזהו, כאמור, שלב מאוחר. מכתב של קסטנר לברד בעניין שליחותו, התכתבות, 15.7.1944, אב"ג.

באנקרה; שינד הסביר כי הניסיון מלמד שבקרב הבריטים רווחות שתי מגמות ופועלים שני סוגים של אנשים – כאלה שמוכנים לסייע בכל דרך להציל יהודים, וכאלה שיעשו הכל כדי להכשיל מאמצים כגון אלה. נוכח הניסיון להעביר את המידע של הצעת 'פערי' למחלקות לא אוהדות במודיעין המרחבי הבריטי אנו יודעים היום כי שינד צדק. כאן הוחלט לנסות להשיג את עזרתו של הירשמן, דרך שיחת גישוש והכנה אֶתו, לבחינת נכונותו הכללית לסייע, לאחר שכבר ידעו כי נאסר עליו לעשות זאת. לאחר שיחת ההכנה ביקש קפלן את סיועו של הירשמן בהעברת המידע ללונדון. הירשמן חזר והודיע כי נאסר עליו ועל השגרירות באנקרה לעסוק בפרשה, וכי כל צעד שיעשה עתה יתפרש כהפרת הוראה ברורה שקיבל. משהובן כי הירשמן בעצם 'שרוף' ביקש ממנו קפלן שלפחות ינסה 'לשכוח מכל העניין', כלומר שלא יספר לאיש. לאחר שיצאו מן הפגישה העקרה עם הירשמן הודיע קפלן כי תוך שעות מספר הוא יודיע כיצד יש לנהוג. ואכן, כעבור ארבע שעות הודיע כי החליט לשגר מברק דחוף לבן-גוריון, שוב בערוצים של שירותי הביון הבריטיים או האמריקניים – בחלק הידידותי שלהם – ובתקווה שהמברק יגיע לבן-גוריון בתוך יומיים.⁸⁵

התעלומה סביב הפנייה הכפולה לבדר גדולה: הנספח הצבאי ההונגרי לויטננט קולונל אוטו האץ ('יסמין' - Jasmine) - בשם הקוד שטבעו לו שירותי הביון האמריקניים) ועוזרו פֶּרְנֶץ בג'יוני (הוא אותו 'פערי', שהעביר לבדר את ההצעה הראשונה), ולצדם לותר קוֹבֶס ('Jacaranda', בשם הקוד האמריקני שלו) וגם ג'ורג'י גרוס - היו סוכנים כפולים ומשולשים, שכל מידע שהגיע אליהם הועבר לגורמים רבים נוספים - להונגרים, לגרמנים, ומשלב מסוים גם לסובייטים.⁸⁶ אמנם בקיץ 1944 אנשי הביון האמריקנים עדיין לא ידעו על ריבוי הנאמנויות של אנשים אלה; אך גם במה שידעו די היה כדי לסבך מאוד את התמונה ולחדד את השאלה: את מי בעצם ייצג בג'יוני בג'ונגל הנאצי בבודפשט, או אולי בקרב המודיעין ההונגרי עצמו? מיהו אותו 'סטילר' המסתורי ואת מי הוא ייצג? מה בעצם הם רצו? בג'יוני אמר כי הוא נושא את המסר של הרמן קרומי מבודפשט. סטילר הצביע על מקורות הסמכות במשרד החוץ הגרמני בברלין. מה הסתתר מאחורי ההצעה? הצלת יהודים? ניסיון חוזר לפתוח ערוץ הידברות נוסף עם המערב, לאחר שהתעוררו קשיים בשליחות ברנד-גרוס? אולי זה אף זה? כמוֹכֵן לא ברור מה הקשר בין 'פערי'-בודפשט לבין הצעת 'סטילר'-ברלין; בבדיקה שערכו השליחים באמצעות ידיד מן המודיעין האמריקני נאמר כי סטילר הוא אכן הקונסול הגרמני באיסטנבול; בדיקה ברשימות בעלי התפקידים הגרמנים באיסטנבול אינה מאשרת זאת. יותר מזה, בדיקה של מקור הסמכות שעליו הצביע מלמדת שלא היה דבר כזה. האם היה קשר בין 'קונסול' זה

85. תזכיר מקושטא, תכ"כ, 10.7.1944, אב"ג; תזכיר מקושטא (אנגלית), 5 עמ', 8.7.1944, שם. לפי העניינים הנדונים בו נראה שתאריך זה שגוי, וסביר יותר כי הוא ה-12 או ה-13, תכ"כ, אב"ג.

86. על האץ, בג'יוני וקובס בהקשר זה - ראה B. Rubin, *Istanbul Intrigues*, pp. 195-200. שרת כלל פרשה זו בדיווחו מלונדון, אצ"מ Z 4/14870, עמ' 2; ראה גם: Squieres Memo, 8.6.1944, Ankara, NA, RG 84

לבין שגרירו פון פאפן, שזה זמן רב ניהל פעולות אופוזיציוניות להיטלר? האם מי שעמד מאחורי סטילר היה דווקא קלאגס, מי שהפעיל את רשתות האסדה מבדופשט, ובתוכם אנשים משרידי האבווהר שהיו לו בקונסוליות שונות ברחבי אירופה? כך או כך, מה שכן תפסו בן-גוריון וראשי העוסקים בכך היה נכון: הם הבינו היטב כי היה זה ביטוי לסבך העצום של הרשויות השונות שהיתה להן נגיעה בנושא ולמאבק ביניהן, ובעיקר איתותים על נכונות לבצע עסקות עם היישוב כערוץ הידברות עם המערב. את המסר הזה הם ניסו להעביר לבעלות-הברית, השושבין המרכזי בפרשה. הפנייה הכפולה לבדר לא היתה יחידה. פחות או יותר באותם ימים של ראשית יולי גם אליהו דובקין, שעשה אז בספרד בענייני הצלה ושהחלטה האחרונה לגביו היתה כי יצא בעניין ברנד לארצות-הברית, קיבל מברקים מקסטנר המודיעים לו שהגרמנים מבקשים להיוועד עמו ועם ג'ו שוורץ מיודענו, מנהל הג'וינט באירופה. לצורך זה היה האס-אס מוכן לשגר ארבעה שליחים לכל מקום שדובקין ושוורץ יבחרו. דובקין היה בין ראשי הנושאים ונותנים עם ג'ו שוורץ בעת ביקורו בארץ באוגוסט 1943. השניים גיבשו אז את ההסכם החשאי שלפיו הג'וינט ישתתף במימון תכניות כופר, ורק ייעשה מאמץ רב לטשטש את העובדה שארגון יהודי אמריקני פועל בניגוד לחוק של מדינתו. עתה, עם העלאת ההצעה בליסבון, מיהר דובקין, שידע כי שרת עושה בלונדון בנושא, לדווח לשרת בלונדון ולהנהלה בירושלים. הוא העריך כי זוהי התפתחות חשובה – אולי סימנים לנכונות של האס-אס לקבל כסף במקום משאיות, מה שהיה מפשט את העסקה.⁸⁷ על כן ביקש דובקין משרת לבדוק אם לונדון מוכנה לדון עם הגרמנים על כסף או על סחורות שאין להן ערך צבאי, וגם הציע כי שרת – שממילא התכוון לבוא לליסבון כדי לבדוק את פעולות ההצלה הנערכות שם – יקדים את ביקורו ויבוא וינהל אישית את המשא ומתן עם שליחי האס-אס בליסבון. דובקין חשש להיפגש עם אנשי האס-אס קודם שיקבל את אישורו של שרת. מיד לאחר כיבוש הונגריה, כאשר עלתה לראשונה האפשרות שהיישוב יפעל לפתיחת ערוצי משא ומתן עצמאיים עם הנאצים, דובקין הסתייג ממנה מאוד.⁸⁸ בהשוואה להסתייגותו זו – מהלכיו של דובקין עתה, בעניין הצעת ליסבון, מסמנים שינוי רב בגישתו. עתה החשש היה מובן: אם יתברר כי היישוב מנהל מגעים עצמאיים כלשהם, קיימת סכנה גדולה שייפגע המאמץ העיקרי שעליו שוקדים עתה בלונדון, באיסטנבול ובירושלים. לכן ניסה דובקין להתחמק מאנשי הגסטפו בספרד, עד שיהיו בידי נתונים מוסמכים יותר על ההתפתחויות. אך כל זה ללא הועיל: שליחי הגסטפו גילו את מקום הימצאו, עקבו אחריו והודיעו לו ששולחיהם מוכנים להיפגש עמו בשווייץ. כפי שהוצע לבדר באיסטנבול, בהצעת ברלין – כך גם כאן, הודיעו לדובקין כי הם ישלחו מטוס שיביאו

87. דו"ח דובקין: בהנה"ס, 21.9.1944, אצ"מ; ובמזכירות מפא"י, 24.9.4194, אמ"ע. מברקים בין בן-גוריון לשרת באמצעות המזכיר הראשי, התכתבות, 2.7.1944, 4-5.7.1944, 7.7.1944, אב"ג; שרת לבן-גוריון, דו"ח על פעולותיו, 13.7.1944, שם; מנחם בדר אל בן-גוריון, 8.7.1944, שם; דובקין לשגריר בריטניה בפורטוגל, 12.7.1944, שם; וניה וברד להנהלה, 23.7.1944, שם.

88. דו"ח דובקין, שם. על עמדת דובקין עם כיבוש הונגריה, הנה"ס, 26.3.1944, אצ"מ.

לשם.⁸⁹ כדי לשוות להצעה לבדר ולהצעה לדובקין משנה רצינות הודיע אייכמן כי הוא גם נכון לאפשר ל-1,500 יהודים לצאת ברכבת לשווייץ. קסטנר דיווח על אות זה של 'רצון טוב' גם לאיסטנבול וגם לדובקין, וביקש ממנו להיערך לקליטת היהודים הללו.⁹⁰ רכבת זו היא שתעמוד כעבור כמה שנים במוקד הפרשה האומללה הידועה בשם 'פרשת קסטנר'.

עוד עוסקים באיסטנבול בהתפתחויות סביב ההצעות שקיבל בדר, ובירושלים שוקלים את המהלכים, המתינו שרת וייצמן בלונדון לפסיקתה הסופית והמוסמכת של בריטניה בדבר שובו של ברנד ובדבר התשובה שימסור הוא או נציג אחר לנאצים. הם הוזנו בינתיים במידע ובנתונים חדשים שזרמו מהיישוב, מספרד ומארצות-הברית. לפי מידע זה נמשכו הגירושים מהונגריה במלוא עוזם.⁹¹ לדיווחים הללו נוספו דברי בן-גוריון על ההצעה האחרונה שהוצגה לבדר וההצעה החדשה שקיבל דובקין. מהלכים אלה של הנאצים התפרשו כאיתות עיקש שלהם על נכונות למשא ומתן, ששליחות ברנד וגרוס היתה שליחות מכינה ושעדיין לא מאוחר ואולי ניתן להציל משהו מן התכנית. לאור כל זאת ונוכח הזמן הנוקף תבעו וייצמן ושרת להיוועד שוב עם ראשי הממשל, הפעם עם שר החוץ אידן בעצמו.⁹² הפגישה המבוקשת התקיימה ב-4 ביולי. השניים תיארו בפני אידן את חומרת המצב בהונגריה: 400 אלף כבר נשלחו למחנות, רובם לבירקנאו, ו-300 אלף נוספים ישולחו גם הם בקרוב. הם הדגישו כי אף על פי שברור להם כי 'הצעות הגסטפו אינן נטולות מניעים פסולים', הזמן הולך ואווז וכפי הנראה לא יהא מנוס מלשלם כופר. הם יודעים היטב כי הצעות הנהגת היישוב 'אינן שמרניות ואינן שיגרתיות', אך לאור 'הטרגדיה הנוראה' כך צריך לנהוג. הם סיפרו לו על שני האיתותים הנאציים האחרונים: הזמנתו של בדר לברלין והזמנה דומה שקיבלו דובקין ושוורץ בספרד. הם אמרו כי האיתותים עשויים לרמוז על רצינות כוונותיהם של הנאצים. עוד הציגו בפני אידן שורה של הצעות להצלה: מתן תעודות חסות למקלט בשטחי בעלות-הברית, פרסום אזהרות להונגרים והפצצת אושוויץ והמסילות המובילות אליה.⁹³ וייצמן ושרת התרשמו שבסך-הכל שר החוץ אוהד את עניינם. דבריו בדבר 'שטניותה של התכנית' (The enemy was obviously playing a devilish game) והצורך לנתב בזהירות, תוך תיאום מלא עם האמריקנים והרוסים, לא נתפסו כדברי התחמקות. גם לא הודעתו כי את עניין בדר צריך להעלות לפני קבינט המלחמה. שרת דיווח לבן-גוריון על הפגישה הזו עוד באותו יום.⁹⁴

89. דו"ח דובקין, שם.

90. קסטנר לבדר, התכתבות, 15.7.1944, אב"ג; ברלס ל'חברים' בבודפשט, 5.7.1944, שם.

91. מברקים ראה באצ"מ Z 4/14890, שם גם הצעות שונות לפעולה, מאת קסטנר וקראוס;

הצעת גולדמן באמצעות וייצמן, גולדמן לווייצמן, 1.7.1944, אצ"מ Z 6/1/16.

92. הפגישה: שרת לבן-גוריון ולגולדמן, 6.7.1944, אצ"מ Z 4/14870. התזכיר גם בתכ"כ,

6.7.1944, אב"ג.

93. אצ"מ Z 4/14870. שם גם פרוטוקול הפגישה. בין השאר גם בקשה להפצצות.

94. שרת לבן-גוריון ולגולדמן, 6.7.1944, שם. וייצמן ושרת השאירו לאידן תזכיר ובו פירוט

הצעותיהם והדגשת חומרת המצב ודחיפותו: אם לא תינקט פעולה, יתחילו בקרוב הגרמנים

בינתיים, וכל זמן שלא הובן אל נכון כי פרשה זו כבר 'נקברה' בעצם בידי המעצמות וכי מה שרמזו אידן היה בגדר לשון המעטה ששרת ווייצמן לא פענחו אותה, חלו עוד מספר התפתחויות במצב וההצעה שקיבל בדר עברה עוד כמה גלגולים. עדיין ניתן היה להיאחו בהתפתחויות אלה מתוך תקווה, ובן-גוריון מירושלים והשליחים מאיסטנבול אכן המשיכו לנסות ולקדם את תכנית הכופר. עם זאת, ניתן למצוא בדבריו של בן-גוריון ובמהלכו באותם ימים של כמעט אמצע יולי סימנים כי הוא נואש מעמדת המעצמות ביחס להצלה בכלל ובפרשה זו בפרט.⁹⁵ מה התחדש בפרשה?

ראשית, ד"ר מגנס חזר משליחות בענייני הצלה באיסטנבול והביא עמו מידע ורשמים בלתי-אמצעיים על ההצעה ועל המתרחש סביבה באיסטנבול. הוא הציג את המידע הזה קודם כל בפני בן-גוריון וגרינבוים. החידוש המהותי היחיד היה קשור בחידוד האבחנה לגבי מקורה הנאצי-ברליני של ההצעה שהוצעה לברד. את שאר הפרטים בן-גוריון ידע כבר ממקורות אחרים. עם זאת, היה בדיווח כדי להדגיש כי ההצעה שקיבל בדר עדיין תקפה. לכן מיהר בן-גוריון, על אף תחושותיו הקשות, לשלוח מברק לשרת בלונדון, ובו הדגיש כי העניין עדיין תקף, והורה לשרת לחזור וללחוץ על הרשויות הבריטיות לענות על שאלת צאתו של בדר לברלין. כן שיגר לשרת תזכיר ארוך ומפורט שמסר לו מגנס על התפתחות הפרשה.⁹⁶ הנה כי כן, בשלב הזה, למרות שבן-גוריון נראה כמתנגד ליציאתו של בדר לברלין הוא ראה בשליחות רעיון שלא מוצה, שיש עוד לנסות ולהשיג את האישור עבורו.⁹⁷ שרת קיבל את המברק למחרת והעבירו מיד לראש מחלקת מרכז אירופה במשרד החוץ, אלק רנדל (Randall). בדברי ההסבר הדגיש שרת כי ההצעה לטוס לברלין מוכיחה שהעניין עדיין תקף, כי לגרמנים יש דבר מה להציע וכי הם נכונים לדון בהצעות.⁹⁸ היה זה ניסיון נואש ועקר. בשלב הזה שרת כבר ידע את עמדת הבריטים לאשורה, והוא כבר לא תלה תקוות רבות בניסיון הנוסף הזה להפית רוח חיים במהלך בדר. עוד באותו יום הוא הבריק לבן-גוריון את הבשורות המרות שבעצם שליחות ברנד, וכך גם ההצעה לשליחות בדר, הוסרו מעל הפרק: 'משרד החוץ הטיל וטו על שובו של ברנד ... הצעת מנחם - שלילי'. שרת ציין עוד כי המידע הזה הוברק ישירות גם לקפלן באיסטנבול, כפי שסוכם.⁹⁹

- בגירוש אלפי היהודים שנותרו עוד בהונגריה. בישיבת ההנהלה מ-9.7.1944 סקר בן-גוריון את הפגישה עם הול מה-30.6, ורק דיווח על הפגישה הצפויה עם אידן. ראה גם מברק בן-גוריון לשרת ב-13.7.1944, אצ"מ Z 4/14870.
95. הסימן המובהק ביותר לתחושה זו הוא נאומו החריף של בן-גוריון, מיום 10 ביולי 1944, בטקס 'יום הרצל' בירושלים, נאומים, 10.7.1944, אב"ג.
96. בן-גוריון לשרת, התכתבות, 13.7.1944, אב"ג; בן-גוריון לשרת באמצעות המזכיר הראשי, שם; תזכיר מגנס, המשתרע על מספר עמודים, שם, שם, וגם באצ"מ S 25/1682.
97. השווה: דינה פורת, 'בן גוריון ושואת יהודי אירופה', עמ' 307.
98. שרת לרנדל, התכתבות, 14.7.1944, אב"ג.
99. מברק שרת לבן-גוריון דרך המזכיר הראשי ב-17.7.1944, PRO, FO 371/42809. המברק גם בהתכתבות, 14.7.1944, אב"ג, וגם ב-14.7.1944, אצ"מ Z 4/14870.

הודעתו זו נבעה מניחות דבריהם של רנדל ושל איאן הנדרסון, אנשי משרד החוץ, בפגישה שקיים עם ב-12 ביולי, ובה הודיעו לו כי על אף דברי האהדה שהשמיע אידן זה לא מכבר באוזני שרת ווייצמן, בדר לא יורשה לנסוע לברלין, אין כל טעם לשובו של ברנד לבודפשט, הרעיון לצייד את היהודים בשטחי הכיבוש הנאצי בתעודות שיעניקו להם את הגנת בעלות-הברית הוא מגוחך, והסדרת מקלט למאות אלפי אנשים היא בלתי-אפשרית ולא מעשית. הדברים הקשים האלה הבהירו לשרת סופית שאין תקווה, ושהבריטים נחרצים בשלילתם. ב-15 ביולי הודיע רנדל עצמו לשרת באורח רשמי כי זוהי אכן עמדתה הנחרצת של ממשלת הוד מלכותו,¹⁰⁰ וזאת על-פי מה שהובן מהמידע שהתקבל מגיורג-גרוס ובהסתמך על צ'רצ'יל שפסק כי אין להתייחס להצעת ברנד ברצינות, שכן היא 'תכנית שהועלתה באמצעות צינור מפקפק ביותר ... והיא עצמה בעלת אופי מפקפק ביותר'.¹⁰¹

משהובן כי ברנד ובדר לא יצאו לשליחות, חזר שרת להצעה שהועלתה כבר בראשית הפרשה - שהמעצמות ישגרו איש שלהן או חבר באחד הגופים הבינלאומיים, והוא ינסה לנהל משא ומתן או לפחות להרוויח זמן. במברקים ששלח שרת לבן-גוריון ולקפלן הוא הודיע על האפשרות החדשה שעלתה על הפרק: שיגורו של גוסטב קולמן, אורח שווייצרי וסגנו של הרברט אמרסון, יו"ר הוועדה הבינממשלתית לפליטים, לבודפשט לבחון אפשרויות משא ומתן והצלה. הצעה זו, דיווח שרת, הונחה על שולחנן של ארצות-הברית ושל רוסיה, הוא עצמו הניח אותה בפני רנדל, והיא נמצאת בבדיקה.¹⁰²

ב-16 ביולי 1944 דיווח בן-גוריון לעמיתיו בהנהלה על ההתפתחויות האחרונות. הוא סקר בפרוטרוט את גלגולי ההצעה שקיבל בדר, וציין כי התמונה התבהרה יותר לאחר דיווח שקיבל ממגנס. הוא הציג את הקשר שהסתמן בין ההצעה לבין משרד החוץ הגרמני לאור כניסתם של 'קונסול סטילר' וברלין לתמונה, והסביר כי התפתחות זו מתדדת את החשד שמא 'יש כאן תחבולה נאצית'. הבחנה זו היתה ביטוי להפנמה חלקית של הסבך העצום של הרשויות הנאציות והאחרות שהיו מעורבות בפרשה - הפנמה לא קלה כאשר חזותו של המשטר הזה היתה כשל משטר טוטליטרי, מסודר ומאורגן ובפועל פעלו בו שורה ארוכה של 'אחוזות' כבמשטר פיאודלי, אשר פעלו לא פעם בסתירה זו לזו ואף נצו זו עם זו. על יסוד הניסיון שהצטבר - המידע מברנד, הדיווחים האחרים שהגיעו ליישוב - יכול היה בן-גוריון להצביע על האי-בהירות הרבה השורה לגבי מקורן של ההצעות האחרונות - בגיוני-סטילר.¹⁰³ לא נוכל אלא להזכיר כאן בקצרה את שורת הגופים שהיו קשורים לפרשה. בין

100. דו"ח על הפגישה של שרת עם רנדל והנדרסון, 14.7.1944, אצ"מ Z 4/14870. כל ההצעות הללו הועלו גם בארצות-הברית בפני סטטיניוס. ח' ברלס, הצלה בימי שואה, עמ' 118. על הפגישה עם השניים ראה שם, עמ' 126-127.

101. צ'רצ'יל לאידן, 11.7.1944, לפי מ' גילברט, אושוויץ ובעלות-הברית, עמ' 252-253. בשלב הזה הופנם המידע שהגיע מגיורג-גרוס ובעיקר הדו"ח המפורט מן ה-13 ביולי.

102. שרת לבן-גוריון, 14.7.1944, PRO, FO 371/42809.

103. הנה"ס, 16.7.1944, אצ"מ.

השאר היו בהם שרידי האבווהר בבודפשט, גוף שהיה שלוחה של שירות הריגול הנגדי הגרמני בפיקודו של האדמירל וילהלם קנאריס (Canaris). הגוף הזה הוכה בפברואר 1944 כאשר הימלר הצליח לבטל את קיומו העצמאי ומיזג אותו עם יחידת הביון לחו"ל של האס"אס - הוא האס"דה (SD). אנשי האבווהר בבודפשט הבינו כי 'נבלעו' בעצם בידי האס"דה רק לאחר שאנשי גוף זה הגיעו לבודפשט בראשותו של אוטו קלאגס. עוד פעלו בבודפשט אנשי קבוצת הרצח הנאצית ה'זונדרראיינצקומנדו' בראשותו של אייכמן, איש הגסטפו, שהיתה עוד רשות ב'משרד המרכזי לבטחון הרייך' (RSHA) של האס"אס. גורם נוסף היה אדמונד וזנמאייר, שהוזכר כבר לעיל, שגרירה של גרמניה בהונגריה ובעצם גם שליטה באותה עת. וזנמאייר השתייך לשני גופים נצים: הוא היה שגריר ואיש משרד החוץ בראשותו של ריבנטרופ, אך גם בעל דרגה באס"אס, אשר הימלר עמד בראשו. ריבנטרופ, מנהלו של וזנמאייר במשרד החוץ, היה יריבו של הימלר, ראש האס"אס, והימלר הוא זה שחתר להעמיד את ריבנטרופ בעמדה נחותה. לפני שיגורו של וזנמאייר לבודפשט זימן הימלר את שני הממונים על השגריר - ריבנטרופ והימלר - וניסה לגבש עמם נוסחה לפעולה הרמונית של השלושה בהונגריה. לפי מקור אחד, הימלר התנגד לשיגורו של וזנמאייר להונגריה, והימלר כפה אותו עליו. וזנמאייר נהג להזכיר בכל רגע של מחלוקת בינו ובין אנשי האס"אס כי הוא נושא מכתב הסמכה אישי מהימלר בכיסו.¹⁰⁴

לצד הגורמים הגרמניים הללו - ואנו רק נגענו בסבך, לא התרנו אותו - פעלו גופי המודיעין האזרחיים והצבאיים של הונגריה, שהתחבטו בשאלה כיצד לתמרן בתוך המצב המדיני והצבאי שהתהווה באירופה. התחבטות זו הקרינה גם על אופי מעורבותם של גורמים אלה בפרשת ברנד וברד, היא הטביעה יותר מסימני אצבעותיה בפעולתה של רשת 'דוגווד' ובכך תרמה רבות לקושי בפענוח המצב.¹⁰⁵ לא פלא אפוא שגם לברנד, גם לבדר ולשאר השליחים באיסטנבול - כמו גם לעומד מבחוץ - קשה היה להבין מי עומד מאחורי ההצעות, האם הן רציניות ובאיוז מידה, או שמא אינן אלא בלון ניסוי, וכיו"ב.

אם נשוב לדבריו של בן-גוריון בפגישת ההנהלה, הוא ציין בדבריו גם את השינוי שחל ביחסו של הירשמן לפרשה - ההתלהבות והנכונות שגילה בראשיתה לעומת

104. ביסוד היחסים המעוררים בין האבווהר לבין האס"דה עמדו גם הסתייגותו של האבווהר מחוסר המקצועיות של אנשי האס"דה ומקנאותם לאידיאולוגיה הנאצית מכאן, והסתייגותם של אנשי האס"דה מרפיסותם האידיאולוגית של רבים בשורות האבווהר מכאן. קנריס, אדמירל בצי הגרמני, לאומן אך מסויג מהימלר ומחוגו, גיבה את אנשי האבווהר שהסתייגו מהימלר בשורות ארגונו והגן עליהם. לפני המלחמה אף ניסה להזהיר את המערב - גם דרך הוותיקן - על מגמותיו התוקפניות של הימלר.

105. הונגריה היטלטלה באותה עת בין חששה להתנתק ממחויבותה להימלר לבין הבנתה כי היא שותפה למלחמה אבודה. בין הביטויים של היטלטלות זו ניתן להצביע על שורה של מגעים חשאיים בין ראשי מדינה, צבא ומודיעין הונגרים לבין שירותי הביון של ארצות-הברית ובריטניה. במגעים הללו נטלו חלק ראש הממשלה, ראש המודיעין וגורמים אחרים. ראה:

B. Rubin, *Istanbul Intrigues*, p. 179

ההסתייגות שגילה באחרונה. מקורו של השינוי, כפי שראינו לעיל וכפי שהירשמן עצמו אמר בהמשך, היה ב'הוראות חמורות לא לעסוק עוד בפרשת יואל ברנד' שקיבלו נציגי ארצות-הברית בתורכיה - ויש בכך סימן נוסף לגישה הנפתלת של ארצות-הברית לתכנית ברנד. הנחיות אלה הן המסבירות מדוע הירשמן חשש להשתתף בדיונים על שליחות בדר באיסטנבול, מדוע לא היה מוכן לשגר את מברקי השליחים בעניין בדר לבריטניה ומדוע, בסופו של דבר, לא נסע לבריטניה בעצמו.¹⁰⁶ שרת שלח לבן-גוריון שני מברקים שבהם הודיע על פסילתה של השליחות, אך שניהם הגיעו ליצדעם רק לאחר ישיבת ההנהלה. הראשון הגיע באותו יום אך אחרי הישיבה, השני הגיע למחרת, ב-17 ביולי. לכן יכול היה בן-גוריון להיחזק רק בסימני התנהגותו המוזרה של הירשמן, בסימני סחבת אחרים ובאינטואיציה החדה שלו, עדיין לא בהחלטה המפורשת. לכן הוא הצביע בישיבת ההנהלה רק על 'נטיות' של הממשלה בלונדון להסתלק כליל מהעניין, ועל סימנים להתנגדות של הסובייטים לכל משא ומתן עם הגרמנים, עמדה שגם ארצות-הברית נקטה. בן-גוריון דיווח גם על מידע טרי שקיבל רק ביום האתמול מהארי ויטלס, איש ג'וינט נוסף שהגיע מתורכיה, ולפיו השליחים באיסטנבול עדיין מחכים לתשובתו של שרת, המטפל בעניין בחוגים הגבוהים ביותר בלונדון.¹⁰⁷ גם מדבריהם של חברי הנהלה אחרים עלתה תחושה חזקה שעניין ברנד כבר הוסר מהפרק, אם כי עדיין לא היה דבר זה בגדר ודאות.¹⁰⁸

מכאן ואילך התגלגלו העניינים במהירות. בתוך שלושה ימים התברר כי האפשרות הגרועה ביותר התממשה. התכנית הוסרה מסדר יומן של המעצמות באותה דרך שהוסרה תכנית טרנסניסטריה, באמצעות הדלפה לעיתונות. ב-19 ביולי פורסמה הפרשה לראשונה בארצות-הברית, ולמחרת בעיתונות העולם החופשי ובארץ-ישראל.¹⁰⁹ בתוך ימים אחדים הלחלה ההכרה בארץ ובקרב השליחים כי הצעה זו נפתה רשמית את נשמתה ויש לפנות לכיוונים אחרים.¹¹⁰

106. הנה"ס, 16.7.1944, אצ"מ. המברק שהגיע ב-16.7.1944, ראה התכתבות, 16.7.1944, אב"ג, מספר 343. על קוצר ידו של הירשמן ראה גם: בן-גוריון לשרת, תזכיר מגנס, התכתבות, 13.7.1944, אב"ג; וניה ובדר להנה"ס, 23.7.1944, שם.

107. הנה"ס, 16.7.1944, אצ"מ.

108. שם.

109. על ההדלפה: שרת לליאו כהן: מקור ההדלפה באנקרה, התכתבות, 24.7.1944, אב"ג. דברי גרינבוים, ודברי קפלן בישיבת הנהלת הסוכנות: התכנית נתחסלה במוסקו, הנה"ס, 23.7.1944, אצ"מ. דובקין: רנדל טען שמקור ההדלפה באמריקה, אך לדעת דובקין היתה זו הדלפה בריטית, 21.9.1944, שם; ראה גם: ב' וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה, עמ' 214. השאלה מי הדליף ראשון את הפרשה נדונה בכמה מחקרים ואין היא חשובה לענייננו. עיקרו של דבר: כל מעצמה ביקשה לגלגל את האחריות להכשלת התכנית למגרשה של האחרת, אך ההדלפה שירתה בסופו של דבר את כולן.

110. גרינבוים, הנה"ס, 23.7.1944, אצ"מ; ברלס להנה"ס, התכתבות, 23.7.1944, אב"ג; שינד, מזכירות הוועד-הפועל של ההסתדרות, 6.9.1944, ארכיון העבודה. היתה זו התרסה גם כלפי עצמו, שהרי הוא הלך יחד עם אבריאל אל עמיתיהם מקרב אנשי המודיעין הבריטי בקושטא. שרת, הנה"ס, 20.10.1944, אצ"מ, וכן הוועהפ"צ, 19.11.1944, שם.

סיכוב אחרון: הכרזת הורטי

התגובות בהנהלה, בקרב השליחים ובקרב עסקנים אחרים ביישוב על ההדלפה ועל יחסן של המעצמות להצעה היו קשות, אך הן חורגות ממוקדו של מאמר זה. החשוב לענייננו הוא הקשר בין התפתחות מכיוון אחר ובין פרשיית השליחות של בדר. ב-20 ביולי 1944, יום לאחר פרסומה של פרשת ברנד בעיתונות המערב, פורסמה בכלי התקשורת בעולם גם הצהרת העוצר ההונגרי, האדמירל מיקלוש הורטי, על נכונותה של הוגריה להפסיק את השילוחים לפולין. כן נמסר בה על נכונותו לאפשר יציאת ילדים ומבוגרים מארצו. נראה כי הסיבה העיקרית להכרזה זו היתה חששו של האדמירל מפני הדחתו בידי יחידות ז'נדרמריה, שצריכות היו לרכז את היהודים לקראת גירושם. סיבה אפשרית אחרת היתה חששו מפני פעולות עונשין על הונגריה, ובעיקר הפצצות מן האוויר, שיערערו עוד יותר את התמיכה המדולדלת ממילא בו ובמשטרו. סיבות אחרות להכרזה זו היו משקלן המצטבר של הידיעות הרבות שהתפרסמו במערב על אושוויץ ועל השמדת יהודי הונגריה, לחצם של האפיפיור והממשלות הנייטרליות על הורטי להפסיק את השילוחים ונכונותן של חלק מהן להשתתף ולתרום להצלת היהודים. גם הצלב האדום הבינלאומי והוועד האמריקני לפליטי המלחמה הצטרפו לפעולות הצלה, וחשוב לא פחות – נודעה פניית-אזהרתו של רוזוולט לאדמירל הורטי, שההפצצות של תחנת הרכבת של בודפשט שיוו לה תוקף מיוחד.¹¹¹

עם הדלפת הפרשה ועם פרסום ההצהרה של הורטי החל פרק חדש בפרשת הנסיונות להצלת יהודי הונגריה. עם זאת, עד שחלחלה ההכרה האמורה לכל הרבדים פרפרה סוגיית השליחות שהוצעה לבדר עוד זמן-מה, וכמוה גם ההצעות למפגש של אנשי אס-אס עם דובקין בספרד, ולשליחותו של גוסטב קולמן, איש הוועד הבינממשלתי לפליטים. כך דיווח שרת להנהלת הסוכנות כי הוא עומד להיוועד עם אנשי משרד החוץ בנושא קולמן, וכי יתקשר גם עם גולדמן בנושא – זאת על מנת להפעיל את לחצה של ארצות-הברית על בריטניה, שכבר ביטאה את מורת רוחה גם מאפשרות זו.¹¹²

כן דיווח שרת על הודעתו של קסטנר לדובקין, שהנאצים עדיין נכונים להיפגש עמו ועם שוורץ בליסבון. הוא ציין את הידוע זה מכבר, שקיבל מהבריטים תשובה שלילית על ההצעה, אך כפי שהוא עצמו נהג בעניין קולמן – הציע שהנהלה תבריק לנחום גולדמן שיפעיל השפעתו בארצות-הברית כדי שהם יתמכו בקיום הפגישה המוצעת. עוד כתב כי מכיוון שקולמן נפסל, הוא כבר הציע את הצלב האדום כמתווך – וזו, כזכור, היתה אחת האפשרויות שהועלו כבר בתחילה.¹¹³

111. על ההצהרה ועל חשש הבריטים מפני הצפתם ביהודים ראה: מ' גילברט, אושוויץ ובעלות-הברית, עמ' 261, והפרק 'חששות מפני מבול', עמ' 263-270; ב' וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה, עמ' 215-216.

112. שרת לליאו כהן, התכתבות, 24.7.1944, אב"ג; שרת לרנדל, 14.7.1944, אצ"מ Z 4/14840; רנדל לשרת, 15.7.1944, שם.

113. שרת לליאו כהן, העתק לבן-גוריון, התכתבות, 21.7.1944 [התקבל ב-23.7], אב"ג.

גם השליחים באיסטנבול עוד ניסו להפיח רוח חיים בתכנית, הן בשליחות בדר והן במפגש דובקין ושוורץ עם האס־אס. הם הודיעו שוב להנהלת הסוכנות על נכונות הגרמנים למפגש בספרד, ותבעו תשובה על מקום הפגישה בתוך עשרה ימים. כן חזרו להדגיש כי 'נסיעתו של מנחם [בדר] מכריעה'. הם הוסיפו כי שוורץ יתעכב זמן־מה בירושלים בדרכו לספרד, מן הסתם לתיאום עמדות, וביקשו כי מידע זה יועבר לשרת בלונדון.¹¹⁴

גם בסוף יולי, עשרה ימים לאחר הפרסום, דיווחו וניה פומרנץ ובדר מהמשרד הארץ־ישראלי באיסטנבול להנהלה על מברק שקיבלו מקסטנר (מיום 28 ביולי), ובו הודיע כי הגרמנים מציעים לקיים את הפגישה עם השחור [=שוורץ, בידיש] בגבול צרפת-ספרד וכי הם מבקשים לקבוע את המועד. 1,200 איש מבין ה־1,700 שאייכמן אישר יציאתם כמחווה, נמצאים כבר בלזן, ועוד 500 איש יוסעו בזמן הקרוב לספרד. כן ספרו כי שיגרו את המסר הזה מאיסטנבול גם בערוצים פולניים, וכי שיגרו את המידע הזה גם לאלהו גולומב וגם לשרת בלונדון.¹¹⁵ מגנס, שדיווח מירושלים לפול ברוולד, נשיא הג'וינט, על פעולות הארגון בארץ ובאיסטנבול, חזר וביקש אישור למעורבות הג'וינט בעסקות שותד, ברוח המהלך שתיארנו לעיל. הוא הדגיש הפעם את חשיבות נסיעתו של שוורץ לליסבון, כדי לבחון מקרוב את פעולות העזרה, ובעיקר את השאלה האם יש ממש בהצעות הגרמנים. זאת לנוכח האפשרות שצאתם של 1,700 הנבחרים היא שלב ראשון בתהליך חילוץם של יהודי הונגריה בדרך אחרת.¹¹⁶

מאמצי השליחים לשכנע את כל מי שהיה מוכן להאזין באיסטנבול בסיכוי המהלך האמור ומאמציו של דובקין באותו עניין גם הם לא העלו דבר. נסיונותיו של דובקין להשיג את תמיכתם של הבריטים והאמריקנים ברעיון הפגישה עם הגרמנים, כדי להמשיך במהלך שיביא למצער להשגת רווח זמן ולהצלת ה־1,700, נתקלו בהתנגדות חד־משמעית. דובקין ושוורץ קיבלו תשובה שלילית, נאסר עליהם לקיים כל מפגש עם הגרמנים, ונאמר להם שלא יהיה משא ומתן, לא על סחורות ולא על כסף.¹¹⁷ ההכרה שאין סיכוי כי המעצמות יסכימו למהלך המושתת על הצעות שנראו מפוקפקות, וההכרזה של הורטי, שסימנה כיוון מעשי יותר – הם שתיעלו, כך ניתן לשער, את מאמצי השליחים מעיסוק בהצעות 'פער־סטילר לעיסוק במה שהסתמן

114. וניה ובדר להנה"ס, 23.7.1944, שם.

115. 'מאיר' (מקושטא) ל'ארצי', העתק לבן־גוריון, 29.7.1944, שם; וניה ובדר להנה"ס [תרגום מפולנית] באמצעות הקונסוליה הכללית של הרפובליקה הפולנית בירושלים, 3.8.1944, שם.

116. מגנס [על נייר האוניברסיטה] לפול ברוולד, נשיא הג'וינט, ניו־יורק, ארכיון הג'וינט, ניו־יורק, תיק פלסטיין 748.

117. הוראה לשגרירות האמריקנית בליסבון לאסור את פגישת שוורץ עם גרמנים: א"א הירשמן, מסטרומה עד הנה, עמ' 99–100; ח' ברלס, הצלה בימי שואה, עמ' 133, ובנספחים עמ' 327; וכן ב־28.7.1944, יד ושם P12/25. ראה עוד: דובקין לשגריר בריטניה בליסבון, התכתבות, 12.7.1944, אב"ג. כשהגיע דובקין מספרד לאנגליה התברר לו שמברקו כלל לא הגיע אל שרת. ראה בהרחבה על כל הפרשה בדו"ח דובקין, הנה"ס, 21.9.1944, אצ"מ.

כמהלכים בני-סיכוי הנגזרים מהכרות הורטי על נכונות לתת לעשרת אלפים ילדים לצאת. לא התנגדות ההנהלה למהלך ולאפשרויות שגולמו במשא ומתן הישיר שהציעו 'פערי' וסטילר, לרווח הזמן שאולי היה אפשר להשיג באמצעותם, היא שהסירה את האפשרויות הללו מעל הפרק; מה שגרם לדחיקתן היה משקלן המשולב של האפשרות החדשה שהסתמנה וההתנגדות של המעצמות למשא ומתן ישיר של היישוב עם הנאצים. נראה כי הצהרתו של הורטי עוררה תקוות רבות ונראתה כאפשרות רצינית, כיוון שהיא ניתנה בפומבי ונוצקה אל מעין מחויבות פומבית. מאחר שהיא היתה נטועה בהקשר של הלחץ האמריקני והאחר על הונגריה באותה עת, ומכיוון שהגירושים הופסקו אף קודם להכרזה, ניתן היה לשגות בתקווה כי היא תחייב ותניב פרי.

ברוח זו, מיד לאחר הצהרתו של הורטי ויום לאחר הדלפת התכנית בעיתונות המערב הבריך שרת לירושלים את נוסח ההצעה שכבר החל לגלגל בלונדון, ביטוי להיערכות לקראת מימושה: 'לאור הצהרת הורטי אנו מציעים: 1. חידוש מייד של ההצעות השוייצרית והשוודית עבור ילדים. 2. הרחבת היתרי הכניסה לא"י. 3. אמצעים לאדלר רודל לפרוייקט שוודיה. 4. בחינה מחדש של רעיון קולמן וביסוסה על פנוי יהודים מהונגריה...'¹¹⁸

הניסיון להציל ילדים באמצעות העברתם לשוודיה הנייטרלית נבחן כבר בראשית 1943, זמן-מה לאחר הפרסום הרשמי על ההשמדה. שלום אדלר-רודל, מפעילי עליית הנוער בגרמניה, נשלח לשטוקהולם, והוטל עליו לנסות ולבחון עם ממשלת שוודיה את האפשרות להכניס עשרים אלף ילדים לשטחה. חודשיים לאחר הגיעו, באפריל 1943, הודיעה ממשלת שוודיה כי היא מוכנה לקבל מספר כזה של ילדים. היא התנתה את הסכמתה בהתחייבות של ארצות-הברית ושל בריטניה שיערבו להוצאת הילדים משוודיה בתום המלחמה, ושגם ישתתפו במימון המהלך לכל אורכו. שגרירי בריטניה וארצות-הברית השיבו בחיוב, אולם משלב זה החלה סחבת אופיינית, ובאוקטובר 1943 הוסרה התכנית מעל הפרק.¹¹⁹

עתה, כמה חודשים אחר-כך, נפתח פתח לממש את האפשרות הזו. למעשה כבר ב-1 ביולי 1944, זמן קצר לפני הכרזתו של הורטי, פנו השוודים להנהלת הסוכנות בירושלים והודיעו לה על נכונותם להתיר כניסת יהודים מהונגריה.¹²⁰ הכרזת הורטי זמן-מה אחר-כך שיוותה אפוא לאפשרות זו לבוש ממשי. אדלר-רודל נשלח לשוודיה וניסה לחבר בין הסכמתה של שוודיה לקבל את הילדים - אותה הסכמה שניתנה כבר באביב 1943 - לבין מה שנראתה כנכונותו של הורטי לתת לאלפי ילדים מהונגריה לצאת. על רקע זה ניתן אולי להבין את הדיון בישיבת ההנהלה מה-6 באוגוסט, שבו

118. שרת, לונדון, אל ליאו כהן, הסוכנות היהודית, 20.7.1944, ירושלים, מצוטט מתוך דו"ח מודיעין אמריקני: NA, RG 226, Entry 191, Box 3, OSS, 30.8.1944

119. ט' פרילינג, 'דוד בן גוריון ושואת יהודי אירופה 1939-1945', 'התכנית להצלת הילדים', עמ' 49-77.

120. המברק הגיע לירושלים ב-1.7.1944. המודיעין האמריקני יירט גם את המברק הזה: NA, RG 226, Entry E120, Box 27, Folder 171, p. 5

שאלתה הרב פישמן לְפֶשֶׁר הידיעות על נסיעתו הקרובה של דובקין לארצות-הברית.¹²¹ מה משמעות היתה להעלאת רעיון הנסיעה באותה שעה, ומדוע בן-גוריון אכן נטה לתמוך בה, כחודש וחצי לאחר שהוחלט עליה? האם היה קשר בין מהלך זה לבין הניסיון של ההנהלה והשליחים להיערך למהלך חדש הקשור בהצלת ילדים, שהתבסס על הצהרתו של הורטי ועל הסכמתה המחודשת של שוודיה? האם התכוון דובקין לנסוע לארצות-הברית כדי לנסות ולהשיג שם את המימון הדרוש למהלך כזה ובעיקר את אמצעי התעבורה שהיו לקושי מרכזי בפעולות ההצלה? ייתכן מאוד שכן, אך התייעוד אינו עוזר לנו להשיב על כך.

מכאן ואילך הולכת פרשייה זו ומסתעפת, ושוב רב בה הסתום מן הנגלה. לפחות שניים מאלה שהוכרנו – מנחם בדר, הנמצא באיסטנבול, ופרנץ בג'יוני, איש המודיעין ההונגרי – היו מעורבים גם בשלב זה שלה. מכל מקום, אדלר-רודל עשה בשטוקהולם ככל יכולתו ובכל הכיוונים לקידום האפשרות לחלץ את הילדים מהונגריה. בג'יוני הגיע לשטוקהולם זמן-מה אחר-כך, מתי-שהוא בספטמבר, כלל לא ברור לאיזו מטרה, ויצר קשר עם אדלר-רודל. הוא הציג לרודל כתב המלצה כזה או אחר ממנחם בדר, ולפיו הוא עשה לשליחים באיסטנבול שירותים שונים וניתן לסמוך על שירותיו. בדר הציג באותו מכתב את בג'יוני גם בפני אהרנפרייז, הרב הראשי של יהודי שוודיה, ואמר גם לו כי ניתן להיעזר בשירותיו. ידוע גם כי אדלר-רודל פעל שם עם אדם בשם 'עזרא הגר', שהוא שם קוד יישובי לעזרה [=עזרא] להונגריה [=הגר]. גם המהלך הזה היה שקוף לאמריקנים בשלבי השונים: החל מנסיעתו של בג'יוני לשטוקהולם, עבור מברקים ששלח בדר לאדלר-רודל ולאהרנפרייז, ועד פגישות של אדלר-רודל בשטוקהולם. מה הדאיג את האמריקנים? קודם כל אי-יכולתם להבין מה עושה בג'יוני בשטוקהולם. הם הזכירו כי בג'יוני היה עוזרו של אוטו האץ, הנספח הצבאי ההונגרי שכבר נודע אז בשירותיו לרשת 'דוגוד' וכסוכן כפול, משולש ומרובע. הם גם הזכירו כי בג'יוני עבד יחד עם לותר קובס – גם הוא סוכן כפול, גם הוא באותה עת יעד מודיעיני מסוכן.¹²² אך היה גם טעם נוסף, קבוע:

121. הנה"ס, 6.8.1944, אצ"מ; בן-גוריון השיב על השאלתה והזכיר את החלטת ההנהלה בישיבתה מיום 21 ביוני בדבר שיגורו של דובקין לארצות-הברית 'בקשר לענייני הצלת יהודי הונגריה'. פישמן הקשה: עניין השליח להונגריה בטל בינתיים, ולכן אין הוא מבין מדוע יש צורך בנסיעה זו בשעה ששהותו של דובקין בליסבון בשעה זו חשובה יותר. בן-גוריון מסר כי הוא יודיע לדובקין על התהיות שהועלו בהנהלה וישאל אותו אם יוכל להצביע על סיבות מיוחדות המאלצות אותו לצאת לארצות-הברית בשעה זו.

122. על בג'יוני בשטוקהולם: שרת, לונדון, אל ליאו כהן, הסוכנות היהודית, 20.7.1944, ירושלים. ראוי לשים לב כי הוא מצוטט מתוך דו"ח מודיעין אמריקני אשר צותת לקווי התקשורת הנ"ל והעביר את כל המידע הנ"ל לרשויותיו. שם גם שאר המברקים הקשורים בברנד ובפרשיית שליחת בדר: NA, RG 226, Entry 191, Box 3, OSS, 30.8.1944. תזכיר מודיעין של המטה בקאהיר עבור סוכניו במזרח התיכון. ריכוז מודיעין המבוסס על ציתות למברקי הסוכנות היהודית. וראה שם עוד מברקים בנושא הילדים משוודיה. פרשת בג'יוני-דר-אדלר רודל: Director OSS, Washington, to Macfarland, Istanbul, 26.10.1944, NA, RG 226, Entry 088, Box 609; וכן, הנ"ל, 3.11.1944, שם; כן ראה:

שירותי הביון האמריקניים ביקשו, כמובן, לדעת גם מה הן תכניות הציונים בכל הקשור להגירת המונים.

מה שמוסיף עוד נופך של מסתורין לכל העניין הוא שליחותו לשטוקהולם באותה תקופה של ברוננו פטר קלייסט, שליחו של ריבנטרופ שהיה קשור גם לאס-אס, בהצעה למשא ומתן עם המערב. לא היה זה ביקורו הראשון של קלייסט בשטוקהולם. הוא ביקר בה כמה פעמים, זמן-מה לאחר צאתם של ברנד וג'ורג' גרוס לאיסטנבול, וביקורים אלה נמשכו כל קיץ וסתיו 1944. במהלכם הוא נועד עם איוור אולסן (Olsen), נציג הוועד האמריקני לפליטי המלחמה בשטוקהולם, עם איש עסקים יהודי עלום שם ועם הלל סטורך (Storch), איש הקונגרס היהודי העולמי. בדומה לכל השליחויות וההצעות של הגרמנים לברנד וברד, לשוורץ, לדובקין ולסאלי מאיר, איש הג'וינט מז'נווה – גם הצעה זו היתה ניסיון לפתוח ערוץ למשא ומתן עם המערב תוך שימוש בעניין היהודי. בפגישותיו בשוודיה הציע קלייסט יהודים תמורת כופר נפש בכסף ובסחורות. כמו בפרשות האחרות – גם כאן לא לגמרי ברור מי עמד מאחורי ההצעות האלה; שכן גם כאן גורמים שונים בחשו בתמונה, ושליחים ששיגרו הגרמנים – כדי להבטיח את מרב אגפיהם בהווייה הנזילה בתוך הממשל הגרמני – דיווחו לכל צד שנראה חשוב בעיניהם. כך גם קלייסט, שליחו של ריבנטרופ, דיווח בחשאי לארנסט קלֶטְנְבְּרוּנְר (Kaltenbrunner), ראש 'המשרד הראשי לבטחון הרייך' (RSHA), וכפי הנראה גם להימלר.¹²³

האם היה קשר בין גישושים אלה לבין דיווחיו של קורט בכר (נציגו של הימלר במשא ומתן עם ברנד ואחר-כך עם סאלי מאיר, איש הג'וינט מז'נווה) בסוף המלחמה על שבאמצע ספטמבר הצליח לשכנע את הימלר להפסיק את הגירושים ולהאיץ את המשא ומתן עם הג'וינט? האם היה קשר בין כל היזמות והפעולות שהתחוללו באותה עת בשטוקהולם? מה משמעות העובדה שבכל המקומות הללו אנו מוצאים אנשי היישוב, אנשי הג'וינט, אנשי הוועד לפליטי המלחמה (בשווייץ היה זה רוזוול מקלילנד McClelland), ושליחים שונים מן הצד הנאצי?¹²⁴

החלק הברור בכל התמונה הזו הוא נסיונה של הנהלת הסוכנות להחיות את היזמה מראשית 1943, חלק מהתכנית להצלת הילדים שראשיתה מיד לאחר הפרסום של דבר

Macfarland, Istanbul to Director OSS, Washington, 13.11.1944, NA, RG 226, Entry 134, Box 299, Folder 1661; עוד על בגיוני ועל שליחות להקים קשר עם טיטו: NA, RG 226, Entry 134, Box 299, Folder 1660; על החלפתו של האץ בקצין הונגרי אחר, על מעצרו ועל החשדות נגדו ראה: הנספח הצבאי של ארצות-הברית בתורכיה אל קמוניו, 21.6.1944, 24.9.1944, NA, RG 226, Entry 120, Box 27, Folder 175; על שיגור רודל לשוודיה – ראה גם קפלן בדו"ח על מסעו בתורכיה, הנה"ס, 28.7.1944, אצ"מ.

123. R. Breitman & S. Aronson, "The End of the "Final Solution"?", op. cit, note 64.
124. על הגלישה לפרשת סאלי מאיר: דו"ח דובקין, הנה"ס, 21.9.1944, אצ"מ; א"א הירשמן, מסטרומה עד הנה, עמ' 100. תכניות הצלה נוספות בהונגריה ראה: קפלן, הנה"ס, 23.7.1944, אצ"מ. על פרשת סאלי מאיר ראה: 'באואר', 'המשא ומתן בין סאלי מאיר לנציגי האס.אס. בשנים 1944-1945', השואה – היבטים היסטוריים, עמ' 192 ואילך.

ההשמדה באירופה. חלק ברור אחר הוא מעורבותו של הג'וינט יחד עם הסוכנות וגם באורח עצמאי בכל סוגי הפעולות, כולל פעולות שלא עלו בקנה אחד עם כללי המותר והאסור לפי החוק האמריקני באותה עת. ברור גם החלק הקשור בצאתו של אדלר-רודל לשוודיה, הקשר לאהרנפרייז, המהלכים הדיפלומטיים שנקט כדי להפוך את הנכונות של ממשלת שוודיה ואת הצהרתו של הורטי למהלך הצלה ממשי. כלל לא ברור אופן השתלבותו של בג'יוני, שהגיע לשטוקהולם בוויזת מעבר גרמנית, במהלך: האם היה קשר כלשהו בין הכרזתו של הורטי לבין שליחתו של בג'יוני? האם בג'יוני גויס כדי לסייע לקידומה של תכנית ההצלה הזו באמצעות קשריו בתוך הונגריה? האם היו חוגים בסביבתו של הורטי, ואולי בקרב חוגים אחרים, שרצו לשדר מסר חד וברור שההצלה של הורטי רצינית, וזאת כדי לאותת כי הממשל ההונגרי רציני באיתותיו על כוונתו להתנתק מחיבוק הדוב של הציר? אם כן כיצד זה שירותי הביון האמריקניים - שאל ארצם צריך היה להיות מכוון איתות כזה - אינם יודעים על מהלך זה ועושים מאמצים חובקי עולם לברר מה עושה בג'יוני המסוכן לפתע בשטוקהולם? כמו כן לא ברור מה הקשר - אם יש קשר - בין שליחת בג'יוני-בדר-איסטנבול-בודפשט, סטילר-בדר-איסטנבול-ברלין, לבין המהלך הנוכחי: בג'יוני-בדר-איסטנבול-בודפשט-אדלר-רודל-שטוקהולם-קלייסט-איוור-אולסן-סטורך. ואולי בג'יוני הגיע לשטוקהולם מטעמים אחרים לגמרי: להסדיר לעצמו את האליבי הנדרש לו - כמו לרבים אחרים - לימות הצינה שלאחר נצחון המערב? או שמא הגיע בשליחת מודיעין של הממונים עליו באותה עת בהונגריה? אולי ברח לאחר שחש שהאדמה רועדת תחת רגליו, שכן באותה עת הלכו ורבו הסימנים שהתרכזו בידי האמריקנים והבריטים כי הממונה עליו - אוטו האץ - הוא סוכן כפול, וכי החורים ברשת 'דוגוד' הקורסת גדולים מדי... ואולי, בכלל, הגיע בשליחת הביון הגרמני, לאתר ולסמן פעילות של חוגים אנטי-נאציים בשטוקהולם, כחלק מהניסיון להדק את השורות בעקבות סימני הכפירה ההולכים וגואים במחנה הזה; ואם כך - מדוע הציג בדר את בג'יוני ההונגרי ובעל הקשרים בארצו בפני אדלר-רודל, העוסק במהלך הצלה הקשור בהונגריה? האם בדר רק רצה לגמול לבג'יוני טובה על שירותיו בעבר, או שמא היה כאן ניסיון לעסקה חדשה? או אולי, כפי שקרה לא אחת בתקופה הזאת, הכל נכרך זה בזה: שליחת מודיעין, הצלה, הברחות ומה לא, שהרי הקשר בין אוטו האץ לקולק להונגריה לגיורגי לבג'יוני ולבדר הסתמן כבר זמן רב קודם.

כך או כך, ברור כי לאחר שתכנית ברנד הוסרה מעל הפרק, לאחר שהורטי הצהיר מה שהצהיר, הוסט הזרקור אל הכיוון הזה, וגם ההצעה שהועלתה בפני בדר איבדה ממשקלה והוארה באורה המושך של הצהרה חדשה זו.¹²⁵

125. כל הפעילות הזאת לא מנעה לימים את תחושתו הכבדה של ברנד כי הנהלת הסוכנות הונתה אותו ופעלה יחד עם הבריטים להכשלת שליחתו. למשל: פרוטוקול ישיבת נשיאות ועד ההצלה, 16.10.1944, אצ"מ S 26/1238, ברנד: '... חטא עשתה הסוכנות כי לא החזירה אותי להונגריה ... באתי והחזיקו אותי ארבע חודשים ...'. לפי דינה פורת, הנהגה במילכוד, עמ' 380-381, ברנד טען בישיבה במרכז מפא"י, 17.10.1944, שהמפלגה ניהלה את פעולות ההצלה מראשית המלחמה בדרך כושלת ולא-אכפתית, ובראש ובראשונה מתוך

אומברטו אָקו, ג'ון לה־קארה והיידן וייט: אפילוג מתודולוגי

בשם הוֹרְד שם המחבר אומברטו אָקו (Eco) בפיו של ויליאם, הדוקטור לתיאולוגיה, הגיבור המלומד של ספרו, עצה לאָדְסו, איש מְלֶק, שוליתו הצעיר והסקרן:

כל שרציתי לומר לך הוא כי החיפוש אחר חוקי היסוד בעובדות הטבע מתנהל בצורה עקלקלה. מול כמה עובדות בלתי סבירות עליך לנסות ולשער ברוחך חוקים כלליים רבים, שאין זיקתם לעובדות המעסיקות אותך נהירה לך עדיין. והנה, מתוך זיקה לתוצאה, למקרה ולחוק, מסתמנת לך פתאום דרך חשיבה שנראית לך משכנעת מאחרות. ...¹²⁶

קודם לכך צייד ויליאם את אדסו בעצה נוספת:

לא הרי פתרון חידה כהרי מסקנה הנגזרת מנתוני יסוד ראשוניים. אף אין הדבר משול לאיסוף כך וכך נתונים יחודיים, על מנת ללמוד מהם גזירה שווה. פירושו יותר להימצא מול אחד, או שניים או שלושה נתונים יחודיים שלכאורה אין להם דבר מן המשותף, ולנסות ולתאר לעצמך אם ייתכן שהם דוגמאות שונות לחוק כללי אחד, שאינך מכיר עדיין ואשר לא נוסח, אולי, מעולם. ... (שם).

שתי העצות האלה טובות, כמדומה, לענייננו ולאנשי המקצוע העוסקים בעניינים כאלה. האם המידע שהצלחנו לדלות ולהציג למעלה - חלקו מסוג העובדות הבלתי סבירות, הבלתי־ניתנות לביאור באורח חד־משמעי - מאפשר לנו לרקום תמונת מצרפת מלאה וחד־משמעית? לא. האם הגענו ל'סוף' המאפשר לנו לדעת את כל 'חוקי היסוד' אשר עלינו לכלול בשיקול הדעת שלנו? גם זה לא. האם יש בכל אלה משהו המאפשר לנו להציג 'חוקים כלליים' כלשהם השונים מהנגזר מהפרדיגמה

נאמנות לבעלות־הברית. השליחים בקושטא וההנהלה אשמים בהסגרתו, ולאחר ששגו צריכים היו לשחררו - אפילו בדינמיט - ממעצרו ולשלחו חזרה לבורפסט. ראה שם תשובת גולומב על יכולתו המצומצמת של היישוב ועל תלותו בבעלות־הברית. עוד אמר כי הרגשת הכישלון של ברנד לא היתה מוצדקת שכן שליחותו היתה אחד הגורמים החשובים להיווצרות לחץ בינלאומי על הונגריה, שהביא להצרת הורטי וכך נמנעה השמדתם של 250 אלף נפש שנשארו שם. כן תקף גולומב את נימות ההאשמה העצמית. ראה שם גם דברי קפלן, גיישטט ודובקין; על טענות ברנד כי יחיאלי, אבריאלי ואחרים איימו עליו, כדי שימתן את הביקורת על מחדלי הסוכנות היהודית והשליחים, ראה: האנוי ויואל ברנד, השטן והנפש, עמ' 77-73; ובהרחבה על טענתו כי הוערמו קשיים רבים בדרכו לפרסם את ספרו בשליחות נידונים למוות, והופעל עליו לחץ כבד לעשות בו שינויים, ראה בשליחות נידונים למוות, עמ' 168-170, 174 ואילך. ההסברים שקיבל ברנד לאחר שחרורו מהכלא הבריטי לא תמיד ריצו אותו. בן־גוריון הורה לטדי קולק להעמיד לרשות ברנד את כל החומר שהצטבר בפרשה, כדי שזה יוכל לבדוק בעצמו שההנהלה לא הוליקה אותו שולל. ט' פרילינג, 'דוד בן גוריון ושואת יהודי אירופה, 1939-1945', עמ' 310.

126. אומברטו אָקו, שם הוֹרְד, תל־אביב 1987, עמ' 257.

הקיימת?¹²⁷ נראה לנו שכאן התשובה היא חיובית. האם יש בו כדי לכוון אותנו לשאלות חדשות, ולהנחות מחקר נוספות? גם כאן נראה לנו שכן.

בין השאלות הללו: היכן החליטו בהנהגת היישוב את ההחלטות החשובות בנושאי ההצלה – בהנהלת הסוכנות? בוועד ההצלה? בוועד הפועל-הציוני המצומצם? בגוף מפא"יי כלשהו? פרשייה זו מלמדת כי התשובה על כך אינה פשוטה כלל ועיקר. שהרי אם הנהלת הסוכנות היא זו שהחליטה על אי נסיעתו של בדר לבודפשט או לברלין – מי הנחה את קפלן ואת אביגור כן לנסוע, ומי ייפה את כוחם להחליט בניגוד לדעת הרוב בהנהלה?

אפשר לבחון את השאלות הללו בשיטת ההפחתה, להתחיל בוועד ההצלה ולראות כי הוא לא היה הגוף החשוב. אפשר לומר עוד יותר מזה, ולקבוע שבפרשת ברנד ספק אם הוועד הזה ידע על ההצעה, ואם נודע לו על כך – היה זה בשלב מאוחר למדי בהתפתחות הפרשה. סיפור התחבטותו של גרינבוים, יו"ר הוועד, בשאלה האם לספר לוועד על המהלכים החשאיים סביב תכנית ברנד ממחיש את התופעה הזו. גרינבוים, הלפות בכף הקלע בין לחצו של הוועד לדעת ולהשתתף בנסיונות להצלת יהודי הונגריה מכאן, לבין לחץ ההנהלה למדר את המידע ולשמור את הפרשה בסוד, מחשש לדליפה שתכשיל את התכנית מכאן, שאל מבן-גוריון ומהנהלה רשות לספר את ההתפתחות הזו לעמיתיו בוועד ההצלה.¹²⁸ היה זה ב-4 ביוני, עשרה ימים לאחר בואו של וניה עם המידע. בן-גוריון השיב לגרינבוים כי הוא מותיר לו את ההחלטה על כך, ורמזו שדעתו אינה נוחה מעצם השאלה, ואף יותר מזה: כי בעיניו גרינבוים אינו נציג הוועד בהנהלה אלא נציג ההנהלה בוועד. יו"ר ועד כזה, המודע לנסיונות העבר – להדלפות שפגעו בתכנית הכופר הראשונה, תכנית טרנסניסטריה, צריך להתמודד עם הלחץ, לתמרן בתוכו, לא להיכנע לו. ועד ההצלה גם לא יכול היה להיות גוף שאפשר לערב אותו בכגון זה; באותה עת כבר היה גוף גדול ומסורבל, חסר כל משמעת מבצעית, 'פרלמנט' בלשון הזלזול שדבקה בו, מקום שבו מדברים ואין עושים.¹²⁹

גם הנהלת הסוכנות במליאתה לא היתה הגוף המכריע והשותף העיקרי לסוד בנושא ההצלה. היא לא ידעה על כל ההתפתחויות בעניין זה: לא על התפתחויות קאהיר, לא על התורה שבעל-פה שצוידו בה קפלן ואביגור, גם לא במידע אחר – כפי שראינו למשל, בדיווחי בן-גוריון לאחר הדברים שהביא עמו אגרונסקי. עד היום, למרות כל המחקר בנושא 'היישוב וההצלה', לא ידוע, למשל, היכן הוחלט לנסות ולבחון את מידת הרצינות של פרשת כופר אחרת – פרשת סלובקיה.¹³⁰ דוגמאות דומות נוספות יש למכביר, ותמיד בנושאים הרגישים ביותר.

127. דינה פורת, 'בן-גוריון ושואת יהודי אירופה', עמ' 306-307. תמיהה על התנגדות בן-גוריון להצעות שהופנו אל בדר: א' הורוביץ, 'שליחותו של מנחם בדר בקושטא ומגעי השומר-הצעיר עם יהדות אירופה הכבושה', ילקוט מורשת, לה (ניסן תשמ"ג/אפריל 1983).

128. הנה"ס, 4.6.1944, אצ"מ.

129. ט' פרילינג, 'דוד בן גוריון ושואת יהודי אירופה, 1939-1945', הפרק על ועד ההצלה, עמ' 47. על הזלזול בגוף זה ראה גם: הוועד-הפועל-הציוני המצומצם, 18.1.1943, אצ"מ.

130. כל הבוחן את הפרוטוקולים של הנהלת הסוכנות בסוף 1942 ובראשית 1943 ייווכח כי

אם לא שני גופים אלה כפורום ה'טבעי' לעניין זה - אז מי? ראוי להזכיר כי בתקופה האמורה סוגיית ההצלה לא היתה היחידה שבה תהליך קבלת ההחלטות, שאלת הכפיפות וקבלת המרות לא היו לגמרי ברורים או מוסכמים. ניתן לקבוע כי ככל שהנושא היה יותר עדין ויותר מורכב, השאלה היכן מחליטים ומי מחליט הפכה מעורפלת וסתומה יותר. ערפל כזה או אחר שרה גם על שאלת הכפיפות של 'ההגנה' ושל המוסד לעלייה ב', על פעולות של חלקים מסוימים של המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, וגם על גורמים אחרים שפעלו בהווה הלא מאורגנת, הלא סדורה והלא מוסכמת של היישוב באותם ימים. אחד משיאיהן של התחבטויות אלה היה מאוחר יותר, בפיטורי הרמ"א (ראש המפקדה הארצית), דווקא בשעה שתהליך גיבוש הכלים הממלכתיים והקמת המרות עמדו לפני מפנה.¹³¹

ובכן, מי היה הגוף המחליט? נראה לי שהגוף המכריע והחשוב ביותר היה מעין 'טריומוויראט', מעין משולש פיקוד - קבינט של קבינטים. לא היה זה משולש שווה-צלעות, גם לא משולש אשר שאר שני קודקודיו שווים-כוחות; בראשו עמד בן-גוריון - ובמעמד מיוחד: מיוחד במפלגתו, בהנהלה ובציבור. חשוב לציין: אין זה אומר כי מעמד זה עשהו לכל-יכול, שהרי לא היתה החלטה מרכזית אחת אשר כדי להעבירה לא היה צריך לאיים בהתפטרות או להתפטר בפועל.¹³² היתה במעמדו סוג של שניות - דיאלקטיקה, ניתן לומר; מעין חולשה המקופלת בתוך עצמה. מצד אחד הנהלת הסוכנות ומפלגתו - מפא"י - לא היו חותמת גומי לרצונו ולהחלטותיו. מן הצד השני - כבר בראשית שנות הארבעים לא הסתדרו בלעדיו, ותמיד חזרו וביקשו שישתתף, שיעמוד בראש ובמרכז העניינים. במקום השני באותו משולש עמד ברוב התקופה אליעזר קפלן, גובר ההנהלה, איש הכספים, ממעיט לדבר, איש ביצוע ויד ימינו של בן-גוריון. בחינה מדוקדקת של סל משימותיו ואופי פעילויותיו מלמדת כי קפלן לא היה רק גובר טיפוסי המוציא ומביא בנושאים כספיים. רשימת משימותיו המדיניות, בעיקר שליחויותיו החשאיות, המשאים-ומתנים המדיניים שבהם שותף כדמות מרכזית היא ארוכה.¹³³

לצדו של קפלן בבסיס אותו משולש של ניהול ושליטה - פעמים מעל קפלן במשולש - עמד משה שרת, אשר היה גם מנהל המחלקה המדינית, דמות מרכזית בביצוע השליחויות המדיניות החשאיות בתחום ההצלה.

בהנהלה לא נפלה כל החלטה בדבר המדיניות לגבי סלובקיה. למרות זאת, השליחים באיסטנבול וגורמים נוספים נוהגים כמי שהונחו להתחיל בבחינת סיכוייה של התכנית. ראה ט' פרילינג, שם, עמ' 116-117.

131. למשל: י' באואר, דיפלומטיה ומחתרת במדיניות הציונית, 1939-1945, מרחביה 1963, עמ' 105; ש' טבת, הדרך לאייר, תל-אביב 1986, פרק 29, עמ' 177, 235.

132. בן-גוריון התפטר מתפקידו בהנהלת הסוכנות מספר פעמים במהלך מלחמת העולם השנייה. הוא עשה זאת סביב פולמוס התגובה לחוק הקרקעות, ובעיקר בשאלת מקומה של המרות - בירושלים, קרי בידיו, או בלונדון, קרי בידי וייצמן.

133. בין משימותיו החשאיות של קפלן ניתן למצוא את מסעותיו בנושאי הצלה לאיסטנבול: פברואר-מארס 1943, יולי 1944, שליחותו בקאהיר ומגעיו בארץ עם פקידים בריטים בכירים. בכל המקרים הנושא הוא תכניות כופר והצלת ילדים.

סקירת אבני הדרך המרכזיות בסוגיות ההצלה יוכיחו כי המשולש הזה היה במוקדן של הפעולות העיקריות. כך בשלוש תכניות הכופר: טרנסניסטריה, סלובקיה - היא כעבור זמן 'תכנית אירופה', ו'סחורה תחת דם', וכך בתכנית להצלת הילדים.¹³⁴ בפרשה העומדת במרכזו של מאמר זה ראינו את המשולש - את השלושה במוקדי הידיעה, ההחלטות והעשייה החשאית. כך היה גם במערך הגישושים אחר האמצעים ובניית התשתית הכספית לנשיאת מפעל ההצלה, במשא ומתן עם הג'וינט ובשליטה בסעיפים 'חשאיים' בתקציבה של הסוכנות היהודית.¹³⁵

לפרקים הורחב המשולש, רָבַע או חֲמֵשׁ אד־הוק. בין המצורפים, בסדר פוחת, היו שאול אביגור, יצחק גרינבוים, ופחות - עד אוגוסט 1944, מועד מותו, גם ברל כצנלסון. אשר לאחרון, ראוי להעיר כי את שיתופו אין לבחון כמותית, אלא איכותית, בכל האמור בגיבוי המוסרי שניתן למשולש ההנהגה.

עם המשולש הזה ומולו פעלה קבוצת אישים שהיו שייכים ברובם למחלקה המדינית של הסוכנות, או למה שניתן לכנות 'המדור לתפקידים מיוחדים' של מחלקה זו - אנשים כמו ראובן זסלני (שילוח), טדי קולק, אליהו אפשטיין (אילת) ואהוד אבריאלי, ולצדם אנשים אחרים ששאלת שיוכם המוסדי לא היתה ברורה ולא חדה - כמו זאב שינד או שאול אביגור, שהיו אנשי המוסד לעלייה ב' ובהיבט גם חלק מן החבורה הזו, מרושתים ברשת זאת, ובדרך-כלל שותפים מלאים לפעולות אלה. כך גם וניה פומרנץ ומנחם בדר: מצד אחד היו שליחים תנועתיים לאיסטנבול, אך מצד אחר - והעיקרי בסוגיות המבצעיות החשאיות - היו קודם כל חלק מן המערכת הזאת, שהיתה כפופה למרותם הישירה של בן-גוריון ועמו שני חבריו במשולש, ורק אחר-כך היו 'שייכים' ונתונים למרותם של גופים אחרים. כך, למשל, מנחם בדר, שהיה שליחו של השומר-הצעיר, התחייב אישית בפני בן-גוריון, ערב צאתו לאיסטנבול, כי נאמנותו הראשית היא להיירארכיה הפיקודית שראשה הנהלת הסוכנות - ולעניין זה

134. הדוגמאות המובהקות להקמת חבורת פיקוד קדמית המאוכלסת באנשי השלישייה קשורות בתכניות ההצלה הגדולות. כך בשלוש תכניות הכופר וכך בתכנית להצלת הילדים. קפלן יצא לאיסטנבול במהלך פברואר-מארס 1943, כשעל הפרק שתי תכניות הכופר הראשונות והתכנית להצלת הילדים. ליוו אותו אליהו אפשטיין וטדי קולק, שניהם מן המדור לתפקידים מיוחדים של המחלקה המדינית. ב־1944 ליוו את קפלן אביגור, אבריאלי, זסלני ואחרים - והמטרה היתה לבחון את אפשרויות ההצלה של יהודי הונגריה, את תכנית ברנד ואת ההסתעפות של פרשת בדר. שרת יצא לאותן מטרות לחלב, ועמו קבוצה דימה.

135. את המשא ומתן עם הג'וינט ניהל בעיקר קפלן. באוגוסט 1943 השתתף גם דובקין. הסיכומים החשאיים לא הוצגו בפני מליאת ההנהלה, או שהוצגו אך לא נרשמו בפרוטוקול. יתר על כן, גם כאשר הותקף קפלן בנושאים אלה, הוא לא הסגיר את הסוד. סיכום הפגישות ראה: תכ"כ, 5.8.43, אב"ג. קפלן אומר משהו על הסודיות שאפפה את כל הנושא בישיבת הנהלת הסוכנות ארבעה חודשים מאוחר יותר: הנה"ס, 19.12.1943, אצ"מ. כך הדבר גם כאשר לקופה ב', וראה סעיפים עלומים בתקציב: הנה"ס, 5.11.1943, 2.1.1944, שם. ראה גם הנה"ס, 15.10.1944, שם, וב־3.12.1944 שפירא משבח את קפלן על הערפל שאופף כמה סעיפים ועל המשמעויות של חופש מבצעי הטמונות בכך.

בן-גוריון - ורק אחר-כך לשולחו בתנועה.¹³⁶ גם צבי שכטר (יחיאלי), שהיה איש החבורה שעסקה בהצלה והיה האחראי על הקישור עם הבריטים, היה בעל יותר מזהות אחת: זו של חבר ההסתדרות והמרכז החקלאי, וזו של המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. למי היו אנשים אלה כפופים? מה היתה שרשרת הפיקוד? נראה כי רובם פעלו בנושאי ההצלה בכל האמור בסוגיות המבצעיות - קודם כל מול המשולש-מרובע-מחומש אד-הוק הזה.

ראוי להזכיר כאן גם את חיים ברלס, מנהל המשרד הארץ-ישראלי באיסטנבול, ומכוח זה הפקיד הבכיר ביותר של הסוכנות היהודית בתורכיה והנציג הבכיר ביותר שלה באיסטנבול. בפועל - הדברים התנהלו אחרת. עם התרחבות המשלחת היישובית באיסטנבול והתעמקות הפעולות החשאיות של חבורת זסלני-אביגור-קולק-שינד-אבריאלי-בדר-פומרנץ, נתגלעו חילוקי דעות עקרוניים ומבצעיים בין ברלס, הנציג הרשמי, לבין חבורה זו. הקרינו על היחסים האלה גם המתח והאיסדר שבהיירארכיה היישובית, אשר 'יובאו' לאיסטנבול. חבורה זו עקפה את ברלס - הנציג הרשמי והבכיר - פנתה ישירות לירושלים, וירושלים פנתה ישירות אליהם. לא פעם גילה ברלס שאינו בסוד העניינים, לא פעם מצאה החבורה כי אורחות עבודתו אינן מתאימות לנדרש באותה עת. בעיניהם - העובדה שהיה נציג רשמי וכוול בכללי ההתנהגות הדיפלומטית הגבילה את חופש פעולתו והפריעה למהלכיו.¹³⁷

מערכת זו של פיקוד ושליטה היתה מעין 'מערכת מקבילה' שגילמה - גם היא - שניות מעניינית: מצד אחד היא היתה חלק מהמערכת ההיירארכית הפורמלית; מן הצד האחר - ובה'בעת - היא היתה מערכת שהקבילה למערכת הפורמלית ו'עקפה' אותה. היא היתה חלק מהמערכת הפורמלית - שהרי בכירה ואנשיה היו אנשים שחלקם נשאו בתפקידים הרשמיים בתוכה: יו"ר הנהלת הסוכנות, גובר הסוכנות, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית וחברים בכירים אחרים במחלקה הזו. היא היתה מקבילה - משום שהיא גילמה מערכת של כפיפויות, קבלת החלטות, דיווח וביצוע חיצוניים לה. החלטותיה לא עברו בהליך הרגיל, וכך גם פקודותיה ודיווחיה - גם הם לא היו נחלת כל השותפים במערכת ה'רגילה'. גם תקציבה של מערכת זו בדרך-כלל ינק מסעיפים מעורפלים שנהוג לכנותם 'קופה ב' - ומכספים חיצוניים לתקציב הרגיל, שגם ההתחקות אחריהם קשה, שהרי רובם גם הם לא היו חוקיים והיו יעד למעקב. מערכת זו לא 'הומצאה' לענייני ההצלה בלבד; היא פעלה בצורה כזו או אחרת גם בסוגיות הגנה ועלייה ב', ובהמשך הועתקה לנושאי הרכש. אולי גם, וזאת

136. בדר פנה לבן-גוריון בבקשה שסייע לו לצאת לאיסטנבול, לאחר שסבר כי מערימים בדרכו קשיים מלאכותיים. לאחר פגישה ביניהם הורה בן-גוריון לאחראים לבחון את הבקשה ולסייע לברד. משבוששה התשובה סבר בדר כי גם בן-גוריון הצטרף למערימי הקשיים, וכתב לו מכתב טרוניה. בינתיים התקבלה התשובה החיובית וברד יכול היה לצאת לדרכו.

137. למשל: ביקורו של קפלן באיסטנבול ביולי 1944 נועד גם להסדיר את היחסים המתוחים שם ולבדוק את תפקודו של ברלס. חלק מהתלונות היו קשורות לתפקודו בפרשת ברנד. דיווח מעודכן ורצוף קובלנות על ברלס, שהוכנסו בסודו רק אביגור, בן-גוריון, קפלן וגרינבוים, ראה: 2.7.1944, אצ"מ S 26/1284.

סוגיה הטעונה מחקר, ליוותה את המדינה גם בכמה משנותיה הראשונות, עד התגבשותם והזדככותם של הגופים והמנגנונים - חלוקת התפקידים והסמכויות ומערכות השליטה והבקרה בהם - ושל הזירה לטיפול בכל אותם נושאים חשאים מטבעם, מורכבים ופגיעים, שלא ניתן לדון בהם בגופים רחבים.

מערכת זו אף היא לא תמיד היתה מתואמת ו'תפורה' עד הסוף. היא תפקדה בתוך ערפל והערפל עטה גם חלק ממנה. אי-סדר, לעתים גם נאמנויות מוסדיות, תנועתיות ואישיות סותרות, שררו גם בה. גם תחרות טבעית על מעמד בשדה הכוח המגנטי שסביב בן-גוריון ועל רהיטות הביצוע שיחקו במערכת היחסים שבתוכה. עצמת הנמים האנכיים שקשרו חלקים שונים בתוכה אל המשולש, ובעיקר אל קודקודו, לא היו בהכרח כעצמת הקשרים האופקיים שבין פרטיה השונים של המערכת - בין קולק לזסלני או בין זסלני לפומרנץ, למשל.

המערכת צמחה מתוך מציאות יישובית של פלורליזם אידיאולוגי ומבני: שפע של גופים, תנועות ומפלגות, ארגוני עולים ואיגודים מקצועיים. היא שאבה גם מחוסר הניסיון והמסורת של מנהל ציבורי ביישוב, ומלקות בעומקה של תרבות המנהל שרק החלה להיבנות. היתה זו מערכת שצמחה תוך כדי הצורך להתמודד עם מלחמת עולם ושואה, עם שלטון זר ועם שירותי ביון זרים, אשר עשו ככל שניתן כדי לגלות את מהלכי ההנהגה העלולים לפגוע באינטרסים שלהם באזור. מציאות אשר חייבה 'אלתורים', 'עקיפות' הדדיות בין מגוון הגופים ו'אזורים אפורים' מסוגים שונים. רוב אנשיה של 'מערכת מקבילה' מצומצמת זו ידעו על המתרחש לפני מרבית חברי ההנהלה, ולעתים הבינו וידעו גם דברים שבוצעו ללא החלטת הנהלה, ולעתים אפילו בניגוד לדעתה.

האמור לעיל על שרשרת הפיקוד וגופי ההחלטה מקרין גם על שאלת התייעוד. הוא מעורר קושי מתודולוגי המקופל בשאלה היכן מצוי התייעוד החשוב לענייני ההצלה? שהרי אם הגופים שעמדו בראש ההירארכיה הרשמית בעניין זה - הנהלת הסוכנות וועד ההצלה - אינם הגופים החשובים, הרי שגם התייעוד של פעולתם אינו התייעוד החשוב. לפי זה, הפרוטוקולים של הנהלת הסוכנות, ואולי גם הפרוטוקולים של ועד ההצלה, אינם החומרים החשובים לחוקר, וכך גם סוגי תיעוד אחרים שגופים אלה ייצרו. הדוגמה המובהקת לכך היא ועד ההצלה: אם יש גוף המגלם את הפער הגדול ביותר באותה עת בין שמו ותוארו לבין פועלו ויכולתו - זה היה הגוף. מן הבחינה הזאת יותר חשוב מה שאין בתייעוד של הגופים הללו מאשר מה שיש בו. החוקר המשתית את מחקרו ואת מסקנותיו על תיעוד שאינו מגלם ולו את אפס קצה של הפעולה החשאית אינו יכול לשחזר את הפעולה, ממילא גם לא לנתח ולהעריכה כיאות. דומה הדבר לחיפוש האבידה תחת הפנס הראשון ולא במקום שבו אבדה.

ועוד לעניין התייעוד: מכיוון שפעולה זו היתה פעולה חשאית ביותר מטבעה, שרבים היו מעוניינים להכשילה, ברורה מאליה מידת החשאיות שנקטו העושים בה. יותר מזה. תבורת העושים בתחום זה, כחלק מאופיים ומאופי פעולתם וכחלק מהאטום של ארגונם, הם ממעטי שיח וממעטי כתיבה. התייעוד היישובי בסוגיות אלה מוגבל, מקוטע, מוצפן. מה שהיה לחבורת השליחים המצומצמת באיסטנבול לומר בנושא זה

לזה - אמרו בעל־פה ובחשאי. הם כתבו ודיווחו בכתב ארצה רק מה שהיה הכרחי, ומה שלא ניתן היה להעביר בעל־פה באמצעות בלדר. כך בא וניה לדווח בעל־פה על תכנית ברנד, וכך בא אגרונוסקי לדווח על אירועי לונדון. כמוהם נהגו גם ד"ר מגנס והארי ויטלס, שני אנשי הג'וינט, והשליח המיוחד ד"ר עליאש,¹³⁸ ששבו עם מידע טרי מתורכיה, וכך נסעו קפלן ואביגור לאיסטנבול עם ההנחיות האמיתיות. חלק הארי של מה שנאמר בשיחות הפנימיות, מפה לאוזן, לא עומד לרשות החוקר. כל אלה מקשים מאוד על חשיפת הפעולה, ובעיקר פעולות מן הסוג הנדון, שכמות המשתנים הפועלים בהן היא עצומה, ורבים מהם היו מחוץ לטווח השליטה של אנשי היישוב; פעולות שמטבען הן מורכבות לביצוע, שנקודות ההשקה בינן לבין האירועים הסמוכים להן בתחום מדיניות החוץ - סוגיות הביטחון, היחסים עם הערבים, היחסים עם הציבור היהודי בעולם החופשי, הקשר לעמדות מוצא אידיאולוגיות ועוד - כה רבות ומורכבות, ורקמתן ורקחתן מחייבות מטבע הדברים תיעוד רב.

זאת ועוד. בשל העובדה כי הפעולות ברובן לא הצליחו ולא העלו דבר מוחשי - לא היה על מה להצביע כסיומה של הפעולה, כנקודה שממנה ניתן להתחיל ולבצע ניתוח תהליכי לאחור. קושי זה נגזר מעוד מרכיב באותו אתוס, והוא בחינת ערכו של דבר לפי אמת מידה מרכזית אחת: תוצאתו, הצלחה בביצוע המשימה. בעולם של מערכות כאלה ערכו של דבר נמדד לא לפי מידת הדמיון, התעוזה, הנכונות והמאמץ שהושקעו בו - אלא לפי מידת הצלחה, העמידה במשימה. כשאין תוצאה - גם אם מידת המאמץ והכשרון שהושקעו בפעולה היו גדולים ומרשימים - הרי שהכל בחינת 'סיפורים', 'דיבורים', 'מלל' ושאר תוויות הערכה מזלזלות, המכוונות לעולם אחר של כאלה ש'מדברים ולא עושים'. כאן נדרש לחוקר ניסיון רב וידע מקיף במערכות מודיעין, צבא וממשל, בכללי המשחק של חבורות אלה, באתוס שלהן - אשר לימודן, לימוד הגיון הפעולה שלהן יכול לסייע במשהו במקומות שבהם התיעוד דל וסיפור המעשה חסר וקשה לשחזור.

בשל רגישותן, חשאיותן ונקודות ההשקה שלהן לתחומים של גורמים זרים, ניתן למצוא תיעוד על הפעולות הללו דווקא אצל אלה שהתחקו אחריהן. מה שהיטיבו להסתיר ביישוב מטעמי ביטחון, או מה שלא נרשם בשל אופיים שומר הסוד של העוסקים בכך, ניתן למצוא בתיעוד זר של גורמי ביון שונים. כך אצל הבריטים והאמריקנים, ויש להניח כי עם פתיחת הארכיונים בחבר העמים ניתן יהיה למצוא תשובות מעניינות נוספות לשאלות על פעילות יישובית גם אצל הרוסים, ההונגרים, הפולנים, הצ'כים, היוגוסלבים, הרומנים ועוד. מדובר גם באלה שצידדו בשיתוף פעולה עם עמיתיהם מן היישוב, ובתור שותפים הותירו תיעוד המתאר את חלקם בפעולה, וגם באלה שחששו משיתוף פעולה או התנגדו לו ועשו להכשלת פעולות ההצלה, משום שחששו מההתמודדות עם המשמעויות וההשלכות של הצלחתן: עשרות - אולי מאות - אלפי יהודים יגיעו למערב, התמודדות עם ערבים ומתיחות במזרח התיכון, קשיי תעבורה והזנה, ועוד סיבוכים וקשיים. זהו אפוא סיפור של תיעוד קשה להשגה, לחשיפה ולהבנה, ולא דווקא סיפורו של מעשה שלא נעשה.

138. ד"ר עליאש, הנה"ס, 10.9.1944, אצ"מ.

ועוד הערה הקשורה לעמדת המעצמות בפרשה: לפחות ארבעה מחקרים של חוקרים אמריקנים ובריטים, מן האחרונים שבהם, בחנו את עמדת המעצמות בסוגיות הצלה לעומקן. שלושה מהם בחרו להכתיר את מחקריהם בשמות טעונים מאוד, ביקורתיים מאוד ביחס למעצמות. הרביעי, שעסק בעמדת הבריטים, גם הוא לא הגדיר את עמדת בריטניה בתחום זה כ'שעתה הגדולה'. עם זאת, השאלה החשובה הזו – מה היה יחסן האמיתי של המעצמות לשאלת ההצלה, לאחר שהתחוויר למעלה מכל ספק תהליך ההשמדה השיטתי באירופה – אינה עומדת במוקד הדיון כאן. יותר חשוב לענייננו הוא מה חשבו הנהלת הסוכנות, ה'טרימוויראט', בן-גוריון, על עמדתן של המעצמות בנושאי הצלה 'בזמן אמיתי'. כך, בכלל, וכך גם בהקשר הנוכחי – תכנית ברנד והסתעפות בדר. שהרי על בסיס הרגשות אלה, הערכות אלה – החליט בן-גוריון מה שהחליט; החלטותיו לא נסמכו על פירות המחקר משנות השמונים והתשעים של המאה. אמת, כמו המעצמות גם הוא חש כי התכנית מורכבת, גם דמיונית. אך בה-בעת, ובאורח חד-משמעי, הוא הטעים כי 'גם אם יש לה סיכוי של אחד למיליון' יש לנסות לקדמה, יש לנסות להרוויח זמן, יש ליצור תחושה שמתייחסים ברצינות להצעה. ככל שחלף הזמן הוא השתכנע כי המעצמות אינן מוכנות 'להסתכן' אפילו במהלך שסיכויי הצלחתו גם מבחינתן היו אפסיים, 'אחד למיליון'. את התחושה הקשה הזאת, את התסכול הזה, הוא קיבל בנאום החריף ביותר שנשא בתקופת השואה, ב-10 ביולי 1944, ממש בשיאה של פרשת ברנד והסתעפות בדר, מבלי לגלות עדיין לציבור את התכנית החשאית ואת ההקשר הכולל של זעמו. את עיקרם של הכאב וחוסר האונים מיצה בשאלה אחת, היכולה לנסר בחלל העולם גם היום: 'ההייתם נוהגים ככה אילו היו שורפים חיים יום יום אלפי נשים וזקנים אמריקנים, אנגלים, רוסים? ההייתם שקטים אילו היו יום יום מנפצים לאבני הרחוב עוללות ויונקים מאומות בעלות הברית...?'¹³⁹

נחזור לסוגיית התייעוד. בתייעוד מודיעיני – כשהוא נחשף ומפוענח – טמון קושי נוסף, הקושי הטמון באופיה המתחייב של עשייה כזו. זהו עולם שהשקר וההונאה הם 'כלי עבודה' בו, שהתעמולה והכזב הם מנשמת אפו. זהו תיעוד שבדיקת מהימנותו ומידת צריכתו מחייבים טיפול זהיר זהיר.

כללי המשחק בתוך הוויה זו מעוררים הרהור נוסף, על מרחב המשחק הדמוקרטי. עד היכן מותר למתוח את כללי המשחק הללו ומהי מידת הלגיטימציה שחברה יכולה להעניק להם. דיון כזה חורג מגבולות דיוננו כאן. עם זאת, בתוך הסוגיות שטיפלנו בהן כאן עמדו גיבורי הסיפור בפני התלבטות מרכזית אחת ונמשכת: האם למתוח את כללי המשחק הדמוקרטי ככל שניתן, להרחיב את החופש המבצעי לתמרון, ועל-ידי כך לשפר את סיכויי הצלחת הפעולה, גם אם הדבר בא על חשבון כללי הדיעות,

139. בן-גוריון ביום הרצל, ירושלים, נאומים, 10.7.1944, אב"ג; המחקרים על ארצות-הברית ובריטניה: על בריטניה – ב' וסרשטיין, בריטניה ויהודי אירופה. על ארצות-הברית – S. Freidman, *No Haven for the Oppressed*, Detroit 1973; M.N. Penkower, *The Jews were Expendable*, Urbana-Chicago 1984; D.S. Wyman, *The Abandonment of the Jews*, New York 1984

תהליכי קבלת ההחלטות במבנה ממשל דמוקרטי? או אולי לכבד את כללי הדמוקרטיה הוולונטרית הזאת עד תומה ולהסתכן בדליפת המידע על הכוונות והפעולות ובכך לעורר סכנה שהפעולה תסוכל. שאלה זו לא היתה קלה גם לאלה שעסקו בכך, והיא תִקְפָּה גם כיום.

על אף כל האמור לעיל בדבר נדירותו של התייעוד היישובי וטיבו, קיימת אפשרות נוספת, שיש להעלותה בדיון מתודולוגי: הייתכן שההנהלה כן היתה בסוד העניינים, ורק התייעוד – הפרוטוקולים, למשל, לא משקפים את אשר נדון בה? אולי סעיפים מסוימים בסדר היום, עניינים שהסכנה כי ייחשפו היתה גדולה, נדונו גם נדונו בהנהלה – אך לא נרשמו בפרוטוקולים מחמת 'עינא בישא'. גם בעיה זו היא בעיה מתודולוגית גדולה, שהרי תיעוד – כל תיעוד – לעולם ישקף רק חלק מתמונת המציאות. גם כשאין כוונה מודעת או לא מודעת לרדד את המציאות – אין תיעוד, אין כלי, אין אספקלריה היכולים להציג את המציאות במלוא היקפה. כאשר למעקש 'טבעי' זה נוספת כוונה מכוון של עריכת תיעוד מטעמים של מידור המידע ושמירת סוד, היכן גבולותיה של העריכה? ואם יש עריכה ה'מרדדת' את המציאות – אולי היתה גם עריכה המעצימה ומאדירה אותה?

כל אלה מלמדים גם על האתגר העומד בפני חוקר העוסק בנושאים מסוג זה, וגם על קוצר ידו. תמונת המצִרְפֶּת שיבנה לעולם תהיה זרועה בחללים שיחייבו אינטרפולציות – לרוב מעל הנדרש בחומר רגיל. גבולותיה המעורפלים של התמונה יחייבו אותו גם באקסטרפולציות בשיעור דומה. אלה גם אלה – לעולם תהיינה יחסיות; אלה אף אלה יעיבו על מידת תקפותן של הכללות שיגזור מן הפרטים ועל תקפותם של הפרטים שישלים מתוך ההכללות. במרחב שבין מידת הלגיטימציה המוקצית להשלמות הנדרשות לבין ההכרח לשמור השלמות אלה למקרים מיוחדים בלבד, ייפלו גם מקרב המהססים להשלים את החסר וגם מקרב המשלימים את החסר שאינם מהססים. ההרהור על יחסיותם של כתיבה היסטורית, של מדע ההיסטוריה, של כלי ההתבוננות שלנו בכלל, זוכה במחוזות אלה לתוקף נוסף.

כך או כך, סיפורי מעשה מסתוריים ומורכבים אלה הם הגרסה שהמציאות היישובית יצרה, ושבקלות רבה יכולים להפוך למשהו שכותבי ספרות בלשית בודים מדמיונם. 'ג'ון לֶה־קָאָרֶה' יישובי דמיוני ש'הגיח' מכבשנה של המציאות בשנות השלושים והארבעים, רקם עלילות, טמן קושי נוסף לחוקר והעמיד בפניו סכנה נוספת. זהו קושי הנובע ממיעוט המקורות, ממידת התעוזה שבפעולות, מגודל הדמיון היצוק בהן, אשר עשוי – או עלול – על נקלה להביא את הכותב אל מחוזות הכתיבה של הרומן ההיסטורי, אל מה שהגדיר ההיסטוריוגרף היידן וייט (White) כהעללה (emplotment), התבוננות בהיסטוריה בעיניים ספרותיות ובמיוחד בעיניים דרמטורגיות. ההיסטוריון, לדברי וייט, הוא רוקם עלילה ומעשהו בעצם כמעשה המרקם של מחברי רומנים היסטוריים.¹⁴⁰ החומרים המפתים, נטיית הלב להיסחף, למלא את החללים, להשלים את הסיפור – כל אלה מחייבים גם מידה רבה של איפוק אשר איננה מתחייבת כל-כך בכתיבה של חומרים אחרים, ואשר לעולם תותיר בלב הקורא, וגם בלב הכותב, את התחושה שמא רב כאן הדמיון מן המציאות.

140. א' ויינרב, חשיבה היסטורית, תל-אביב 1987, עמ' 402-403.